Alicja Matczuk
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.
Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa
e-mail: alicjamatczuk@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7225-3996

Potyczki bibliografów z cenzurą w okresie zaborów

DOI: http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.006

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr hab. Alicja Matczuk jest pracownikiem w Instytucie Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Główny nurt jej zainteresowań badawczych to zagadnienia kultury bibliograficznej w polskim środowisku naukowym w XIX i XX w., zagadnienia bibliografii dziedzinowej i regionalnej (historia, teoria, metodyka). Ważniejsze publikacje: *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych. Historia i metodyka.* (Lublin 2015), *Rozwój metodyczny polskich bibliografii historycznych regionalnych* (Lublin 1994), *Bibliografia specjalna. Historia i zakres pojęcia.* W: *Bibliografia; teoria, praktyka, dydaktyka.* Red. J. Woźniak-Kasperek i M. Ochmański (Warszawa 2009), *Bibliografii publikacji pracowników Zakładu Nauk Pomocniczych Historii i Bibliotekoznawstwa UMCS i wykazu prac habilitacyjnych, doktorskich i magisterskich wykonanych w latach 1977–2003* (Lublin 2007), *Bibliografia wydawnictw Towarzystwa Przyjaciół Janowca oraz zawartości „Notatnika Janowieckiego" za lata 1996–2016.* (Janowiec 2016), *Bibliografia publikacji pracowników Państwowego Muzeum na Majdanku.* Współaut. Tomasz Kranz (Lublin 2004), *Bibliografia miasta Stalowej Woli za lata 1989–2012.* Współaut. Bernadeta Burdzy (Stalowa Wola 2012).

Słowa kluczowe: bibliografia – cenzura XIX w., bibliografia – historia XIX w.

Streszczenie. W okresie zaborów opracowania bibliograficzne, podobnie jak całe piśmiennictwo, poddawane były kontroli cenzury ukierunkowanej na niedopuszczenie do rozpowszechniania jakichkolwiek treści patriotycznych i niepodległościowych. Cenzura ingerowała w treść dzieł bibliograficznych zarówno o charakterze ogólnym, jak i dziedzinowym. Ingerencje te dotyczyły zarówno pojedynczych wyrazów, zdań, jak i całych utworów. Kłopoty z urzędnikami cenzury miał Franciszek Siarczyński, wydawca tomu czwartego *Wiadomości historyczno-krytycznych* Józefa Maksymiliana Ossolińskiego, Michał Wiszniewski autor *Historii literatury polskiej*, Adam Benedykt Jocher twórca *Obrazu bibliograficzno-historycznego literatury i nauk w Polsce.* Joachim Lelewel, który przez krótki czas pełnił funkcję cenzora, rychło stał się jej ofiarą i omalże nie przypłacił tego zakazem druku drugiego tomu *Bibliograficznych ksiąg dwoje.* Ocenę negatywną i kwalifikację książki zakazanej wystawiła cenzura carska *Bibliografii wydawnictw ludowych*, wydanej we Lwowie. Twórcy prac bibliograficznych znali dobrze postępowanie cenzury, dlatego starali się unikać aktualnie zakazanych sformułowań i wyrażeń. Stosowali też rozmaite fortele i wybiegi dla ominięcia zakazów, na które dość często nabierali się cenzorzy.

Cenzura publikacji bibliograficznych to temat dość często podejmowany w opracowaniach bibliologicznych po roku 1989. Trzeba od razu zaznaczyć, że zainteresowania badaczy w tym obszarze skupiały się głównie na działaniach cenzury wobec piśmiennictwa bibliograficznego przede wszystkim w okresie PRL[1]. Niestety, nie było dotąd opracowań na temat zakazów dotyczących wydawnictw bibliograficznych wydanych do wybuchu II wojny światowej.

Niniejszy artykuł jest pierwszą próbą zaprezentowania działań aparatu cenzury wobec prac bibliograficznych wydanych w okresie zaborów, utarczek autorów z urzędnikami systemu kontroli, ukazania zakresu i charakteru ingerencji cenzury w treść publikacji oraz procederu walki z nią wszelkimi sposobami.

W poszczególnych zaborach obowiązywały odrębne przepisy cenzuralne, ale przyświecał im podobny cel – niedopuszczanie do głosu jakichkolwiek treści patriotycznych i niepodległościowych oraz wspomaganie intensywnej asymilacji, co najsilniej wystąpiło w zaborze rosyjskim i pruskim. Analogiczne były systemy kontroli i ich realizacja, takie same metody represji i drogi obchodzenia obowiązujących przepisów. W zaborze pruskim cenzura prewencyjna stosowana była do połowy wieku XIX, potem istniała już właściwie cenzura represyjna. Podobnie było w zaborze austriackim. Najdłużej cenzura prewencyjna utrzymała się w zaborze rosyjskim – do roku 1905 r., radykalizując się zwłaszcza po powstaniu styczniowym.

Wśród piśmiennictwa naukowego narażone na represje cenzorskie były także prace bibliograficzne jako te, które treścią swą mogły zagrażać obowiązującemu systemowi wartości, porządkowi społecznemu i sytuacji politycznej. Dowodem na to, że bibliografie były cenzurowane i otrzymywały aprobatę na druk, jest formułka – zezwolenie umieszczane na odwrocie karty tytułowej. Cenzorzy mieli obowiązek zwracania uwagi na „miejsca podejrzane", tyczące religii, moralności i władzy. Wydanie druku z owymi „miejscami" bez zezwolenia cenzury groziło restrykcjami wobec autora, drukarza i wydawcy. Ingerencje cenzury dotyczyły wyrazów, zdań, jak i całych fragmentów.

Podstawą prawną działalności cenzorów w Galicji w I połowie XIX w. stanowił wprowadzony w 1803 r. kodeks karny, w którym wymienione zostały przestępstwa przeciwko cenzurze. Należały do nich: drukowanie i rozpowszechnianie książek wydanych bez zezwolenia cenzury lub przez cenzurę zakazane, a także zawierające treści mogące zaszkodzić „porządkowi publicznemu i spokojności"[2].

Wprowadzona w 1810 r. instrukcja dla cesarskiej cenzury głosiła we wstępie: „Żaden promień światła – obojętnie skąd on wychodzi – nie śmie być niezauważony i niedoceniony w monarchii ani pozbawiony swego oddziaływania, ale z rozważną refleksją muszą współdziałać serce i głowa, by ustrzec małoletnich przed niszczącymi wymysłami odrażającej fantazji, przed trującym wyziewem nie-

---

[1] A. Bajor, *Bibliografia – narzędzie nauki i polityki. (Na przykładzie Śląska)*, [w:] *Śląsk literacki*, red. M. Kisiel, B. Morcinek-Cudak, Katowice 2001, s. 45–64; A. Matczuk, *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych. Historia i metodyka*, Lublin 2014, s. 168–184; A. Nowak: *Bibliografia a polityka*, [w:] *Bibliologia polityczna*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2011, s. 423–438; J. Sadowska, *Bibliografia i polityka w Polsce w latach 1946–1990*, [w:] *Niewygodne dla władzy. Ograniczenia wolności słowa na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, red. D. Degen i J. Gzella, Toruń 2010, s. 255–273; A. Znajomski, *Bariery polityczne w bibliografiach polskich po II wojnie światowej i ich przełamywanie*, [w:] *Książka ponad podziałam*, red. A. Krawczyk, Lublin 2007, s. 113–126.

[2] B. Szyndler, *Dzieje cenzury w Polsce*, Kraków 1993, s. 93.

odpowiednich kusicieli i groźnymi urojeniami chorych mózgów”[3]. Cytat ten pozwala zrozumieć podstawy manipulacji treściami oświatowymi.

Po wstąpieniu na tron Franciszka II (1795) cenzura została oddana w ręce policji. W Galicji uprawnienia do wykonywania funkcji cenzorskich otrzymały dyrekcje policji we Lwowie i Krakowie.

Ciągłe utarczki z cesarskimi cenzorami zarówno we Lwowie, jak i w Wiedniu miał pierwszy dyrektor Biblioteki Ossolińskich ksiądz Franciszek Siarczyński (1758–1829). Władzom zaborczym i kościelnym nie podobała się jego twórczość naukowa, głęboko patriotyczna i społecznie zaangażowana. Wrogi stosunek do pracy wydawniczej Siarczyńskiego potwierdzają jego kłopoty z cenzurą austriacką udokumentowane zapisami w *Dzienniku czynności urzędowych*. Nie brakowało ich również w realizacji wydawniczej przedsięwzięć bibliograficznych. Jednym z powodów był fakt, że ówczesnym cenzorem lwowskim był Josef Franz Bernhard[4]. Nie uchodził on za wroga wszystkiego, co polskie, ale był dziwakiem i człowiekiem kapryśnym. Należał do urzędników bardzo podejrzliwych. W każdym tekście wietrzył próbę przemycania treści patriotycznych, a więc antyaustriackich. Nie cierpiał słowa „nawiasem”, doszukując się w nim jakiegoś ukrytego znaczenia. „Ilekroć zobaczył w przedłożonym rękopisie owe słowo, gniewał się i rzucał, kreśląc je bez litości czerwonym ołówkiem”[5]. Nie przepuszczał wyrażeń „Polska”, zastępując je terminami „kraj”, „ziomkowie”. Jeśli w czytanym rękopisie napotkał słowo „ojczyzna”, to skreślał je, wpisując w jego miejsce „Galicja”.

W 1828 r. Siarczyński zdecydował się opublikować słownik biobibliograficzny, dotyczący znamienitych postaci okresu prawie półwiecza panowania Zygmunta III Wazy (1567–1632), który opracował jeszcze przed podjęciem pracy w Ossolineum. Przedłożył do ocenzurowania rękopis dzieła noszący tytuł *Sławni Polacy z wieku Zygmunta III.* Manuskrypt trafił do rąk Bernharda. W następstwie sprzeciwu cenzora, który zmienił tytuł na *Sławni ziomkowie…*, Siarczyński zdecydował się na całkowite przeredagowanie tytułu na *Obraz wieku panowania Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego*[6]. Domyślać się można, że cenzor również zabronił drukowania części historycznej, ilustrującej sytuację społeczną, obyczaje, stan oświaty, przeobrażenia wyznaniowe i wydarzenia polityczne. Niedołączenie jej do dzieła uniemożliwiły, jak pisze autor we wstępie, „trudności, które nie od woli piszącego zawisły”[7]. Według H. Łapińskiego „Ten brak komentarza krytycznego sprawił, że dzieło spotkało się później z nie najlepszą oceną”[8]. Mocno okrojona wersja dzieła ukazała się w 1828 r. jako edycja Zakładu Narodowego im. Ossolińskich u J. Schnajdra, pełniącego oficjalnie funkcję drukarza zakładowego. *Obraz* został wznowiony w Poznaniu w latach 1843–1858 nakładem Napoleona Kamieńskiego z uwzględnieniem opuszczonej pierwotnie części historycznej.

---

[3] M. Tyrowicz, *Prasa Galicji i Rzeczpospolitej Krakowskiej 1772–1850. Studia porówn*awcze, Kraków 1979, s. 24.

[4] Joseph Franz Bernhard cenzor wydawnictw polskich, radca gubernialny, naddyrektor Kancelarii gubernialnej. Zob. K. Ostaszewski-Barański, *Z dziejów cenzury*, [w:] *Stulecie „Gazety Lwowskiej” 1811–1911*, t. 2. cz. 4, red. W. Bruchnalski, Lwów 1912, s. 76, 86; B. Szyndler, op. cit., s. 97–98.

[5] S. Schnür-Pepłowski, *Obrazy z przeszłości Galicji i Lwowa (1772–1858)*, cz. 2, Lwów 1896, s. 187.

[6] H. Łapiński, *U początków działalności wydawniczej Ossolineum 1817–1834*, Wrocław 1973, s. 125.

[7] F. Siarczyński, *Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego zawierający opis osób żyjących pod jego panowaniem*, cz. 1, Lwów 1828, s. III.

[8] H. Łapiński, op. cit., s. 126.

Ciekawe perypetie miał Siarczyński z wydaniem czwartego tomu – pośmiertnego – *Wiadomości historyczno-krytycznych do dziejów literatury polskiej* Józefa Maksymiliana Ossolińskiego, fundatora Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie. Trzy pierwsze tomy tego dzieła ukazały się w Krakowie w latach 1819–1822 i zawierały wiadomości biobibliograficzne, dotyczące pisarzy polskich XVI w. Całość została opatrzona przypisami i komentarzem, świadczącym o wielkiej erudycji autora, oraz uzupełniona edycją dokumentów źródłowych. *Wiadomości* były ważnym wydarzeniem naukowym i kulturalnym. Cenione za bogactwo materiałów, w dalszym rozwoju bibliografii polskiej, miały znaczenie przede wszystkim jako źródło informacji biobibliograficznych.

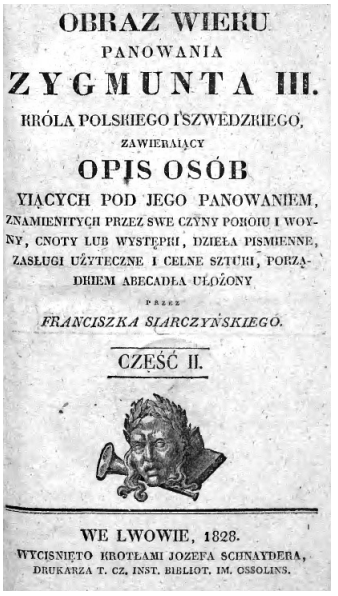
OBRAZ WIEKU
PANOWANIA
ZYGMUNTA III.
KRÓLA POLSKIEGO I SZWEDZKIEGO,
ZAWIERAJĄCY
OPIS OSÓB
YIĄCYCH POD JEGO PANOWANIEM,
ZNAMIENITYCH PRZEZ SWE CZYNY POKOIU I WOYNY, CNOTY LUB WYSTĘPKI, DZIEŁA PISMIENNE, ZASŁUGI UŻYTECZNE I CELNE SZTUKI, PORZĄDKIEM ABECADŁA UŁOŻONY
PRZEZ
FRANCISZKA SIARCZYŃSKIEGO.
CZĘŚĆ II.
WE LWOWIE, 1828.
WYCISNIĘTO KROTŁAMI JOZEFA SCHNAYDERA,
DRUKARZA T. CZ. INST. BIBLIOT. IM. OSSOLINS.

Ilustracja 1. Karta tytułowa *Obrazu wieku panowania Zygmunta IIII …* (1828) Franciszka Siarczyńskiego

Tom czwarty *Wiadomości historyczno-krytycznych* przygotowany został częściowo do druku za życia Ossolińskiego. W latach 1821–1823 w Wiedniu pracował nad jego ostatecznym zredagowaniem Ludwik Sobolewski, stypendysta Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: UWil)[9]. Po śmierci Ossolińskiego podjął starania o wydanie pozostałych materiałów F. Siarczyński. Z jego notatek poczynionych w 1829 r. w *Dzienniku czynności* dowiadujemy się, że rękopis trafił do rąk cenzora Bernharda, który prawie pół roku trzymał go, nie mogąc się zdecydować na wydanie zezwolenia na druk, gdyż dopatrzył się w przesłanym mu rękopisie treści tyczących się heretyków[10]. Wreszcie przesłał rękopis do cenzury kościelnej. Ta jednak tak dalece ingerowała w tekst dzieła, „tępiąc ślady herezji", że Bernhard

[9] J. M. Ossoliński miał o L. Sobolewskim bardzo wysokie mniemanie, które ten zaskarbił sobie obszernym streszczeniem jego *Wiadomości* ogłoszonym w latach 1820–1821 w „Dzienniku Wileńskim". W ten sposób spopularyzował informacje zwarte w pierwszych tomach dzieła Ossolińskiego.

[10] F. Siarczyński, *Dziennik czynności urzędowych Księgozbioru Narodowego imienia Ossolińskich we Lwowie*, do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył Z. Rzepa, Wrocław 1968, s. 108.

zmuszony był wystąpić w obronie naukowej spuścizny Ossolińskiego. „Dzieło takowe – zauważył trafnie cenzor – nie będzie czytane od ludu pospolitego, ale tylko od ludzi uczonych" i dlatego „rozprawy o wierze i wyłożone nowowiercom błędne mniemania zgorszyć nikogo nie mogą"[11].

Z powodu różnicy stanowisk między cenzurą kościelną i świecką przepisy nakazywały odesłać manuskrypt do nadwornej cenzury wiedeńskiej, która stanęła po stronie Bernharda. „Lecz ponieważ konsystorz – notował ks. F. Siarczyński – zdania swego nie odstępuje, przeto los dzieła niepewny"[12]. Nie mylił się w swych przypuszczeniach pierwszy dyrektor Ossolineum. Rękopis Ossolińskiego powędrował po raz drugi do Wiednia, gdzie niestety przeleżał dwadzieścia lat. Dopiero w 1852 r.[13] tom czwarty *Wiadomości historyczno-krytycznych* mógł August Bielowski wydać, nie zmieniając – jak pisze w *Przedmowie* – „nic w jego treści, jedynie tylko wskazówki ówczesnej cenzury krajowej uwzględniając"[14]. Kiedy jednak 26 arkusz tomu był odbity, ukazało się nowe rozporządzenie cenzury, czyniące odpowiedzialnym za publikowane dzieło także wydawcę. Wówczas kurator literacki Zakładu hr. Maurycy Dzieduszycki w trosce, aby nie narazić fundacji na represje rządu „przejrzał starannie resztę mającego się tłoczyć rękopisu i, co za stosowne, uznał, zmienił lub przypiskami objaśnił"[15]. Owocem jego starań była część pracy od strony 415.

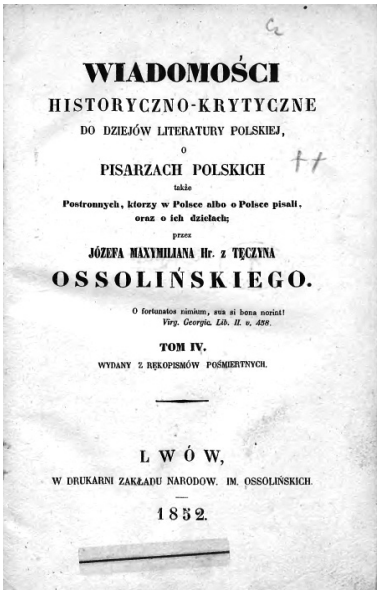
WIADOMOŚCI
HISTORYCZNO-KRYTYCZNE
DO DZIEJÓW LITERATURY POLSKIEJ,
O
PISARZACH POLSKICH
także
Postronnych, którzy w Polsce albo o Polsce pisali,
oraz o ich dziełach;
przez
JÓZEFA MAXYMILIANA Hr. z TĘCZYNA
OSSOLIŃSKIEGO.
O fortunatos nimium, sua si bona norint!
Virg. Georgic. Lib. II. v. 459.
TOM IV.
WYDANY Z RĘKOPISMÓW POŚMIERTNYCH.
LWÓW,
W DRUKARNI ZAKŁADU NARODOW. IM. OSSOLIŃSKICH.
1852.

Ilustracja 2. Karta tytułowa *Wiadomości historyczno-krytycznych …*, t. 4. (1852) Józefa M. Ossolińskiego

[11] Ibidem, s. 108; S. Schnür-Pepłowski, op. cit., s. 188.
[12] F. Siarczyński, *Dziennik…*, s. 109.
[13] W 1834 r. podjął starania o druk czwartego i piątego tomu *Wiadomości* Konstanty Słotwiński – drugi dyrektor Ossolineum. Edycja miała się ukazać nakładem hr. Magdaleny Morskiej z Dzieduszyckich. Niespodziewane zamknięcie drukarni i litografii Ossolineum przez policję austriacką spowodowało, że druku nie ukończono. H. Łapiński, op. cit., s. 121.
[14] A. Bielowski, *Przedmowa*, [w:] J. M. Ossoliński, *Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej…*, t. 4, Lwów 1852, s. VII.
[15] Ibidem, s. VIII; J. Kapuścik, *Mecenas i uczony. J. M. Ossoliński i jego działalność historycznoliteracka,* Kraków 1979, s. 75

Ingerencje wydawców w tekst dzieła Ossolińskiego zmierzały głównie w kierunku wyeliminowania jakichkolwiek przejawów sceptycznej postawy autora wobec nauki Kościoła[16]. Niektóre zdania otrzymały zmienioną wersję albo zostały po prostu skreślone.

Druk tomu czwartego *Wiadomości* trwał około 7 miesięcy i wykonano go w „Drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich pod zarządem dzierżawcy W. Maniackiego".

Zgodnie z wolą fundatora, prawie natychmiast po objęciu stanowiska dyrektora Biblioteki, Siarczyński przystąpił do wydawania czasopisma zakładowego pt. „Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich" (1828). Istotnym jego elementem były „wiadomości o wychodzących na świat książkach krajowych". Zasięg tych wiadomości został co prawda ograniczony do terenu Galicji, ale publikowano je regularnie w formie spisów książek polskich wydanych w określonym roku kalendarzowym. Stanowiły one pierwszą w Polsce rejestrację bieżącej produkcji wydawniczej, którą objęto wszelkie typy publikacji z danego terytorium administracyjnego, a ponadto i pierwszą próbę tego rodzaju dokumentacji, prowadzoną w Polsce porozbiorowej przez bibliotekę[17].

Kiedy rękopis pierwszego numeru „Czasopisma Naukowego" był gotowy, przesłał go Siarczyński do ocenzurowania Bernhardowi. Można sądzić, że cenzor nakazał skreślić wyrażenie „polskie" i zmienić tytuł wykazu na *Spis książek wyszłych w Galicji w ciągu roku 1827*[18]. Niezrażony tym Siarczyński w rękopisie dwóch następnych numerów czasopisma znów zamieścił w tytule spisów określenia „książki polskie" i „dzieła polskie"[19]. Mimo wielkiej czujności, Bernhard nie zauważył tego i numery przeszły przez cenzurę gładko.

Perypetie z cenzorem Bernhardem miał również następca Siarczyńskiego Konstanty Słotwiński, od 1831 r. dyrektor Ossolineum i zarazem redaktor „Czasopisma Naukowego". Nie godząc się z poprawkami i skreśleniami cenzora, Słotwiński kazał na łamach drugiego zeszytu „Czasopisma…" wykropkować miejsca wykreślone w cenzurze, a omyłki cenzora pozostawić w tekście z odsyłaczem: „Tak poprawiono w cenzurze"[20]. Zeszyt ten uległ konfiskacie i dopiero w 1832 r. na skutek starań i zabiegów Słotwińskiego zwrócono go redaktorowi, z nakazem uwzględnienia zaleceń cenzorskich. Bernhard, ośmieszony przed wszystkimi instancjami władzy, nie wyłączając wiedeńskich, ustąpił z funkcji cenzora w 1832 r. i opuścił Lwów.

W latach Rzeczypospolitej Krakowskiej nadzór nad cenzurą w zasadzie sprawował miejscowy Senat (1815), weryfikacja i ocena piśmiennictwa naukowego zgodnie z tradycją nadal pozostawały w gestii cenzorów uniwersyteckich[21].

---

[16] J. Kapuścik, op. cit., s. 75–77.

[17] E. Słodkowska, *Informacja o bieżącej produkcji wydawniczej w Polsce na początku XIX w. (do 1830)*, [w:] *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa*, red. J. Kostecki, t. 3, Warszawa 1991, s. 18.

[18] Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich, R. 1: 1828, z. 1. s. 141–144.

[19] *Spis książek polskich wyszłych w Galicji w roku 1828*, Czasopism Naukowy Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich, R. 2: 1829, z. 1 s. 157–160; *Wiadomości o drukarniach i księgarniach w Galicji, tudzież dziełach polskich, wyszłych w r. b. 1829*, ibidem, R. 2: 1828, z. 3, s. 138–150.

[20] H. Łapiński, op. cit., s. 55.

[21] A. Aleksiewicz, *Cenzura w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji zachodniej w pierwszej połowie XIX wieku*, Roczniki Biblioteczne, R. 19: 1975, z.1–2, s. 41.

Szczególna podejrzliwość władz cenzuralnych rozwinęła się po powstaniu listopadowym. W celu przeciwdziałania szerzeniu się niezdrowych nastrojów w 1832 r. Senat powołał do życia Komitet Cenzury, którego kompetencje były bardzo szerokie i obejmowały kontrolę nad wszystkimi drukami odbitymi w kraju, całą prasą, nad upowszechnianiem książek sprowadzanych z zagranicy. Rozpoczęła się pogoń za książką, nosicielką nowych pomysłów i idei[22].

W okresie zaostrzonego kursu cenzury Michał Wiszniewski (1794–1865), od 1831 r. profesor historii powszechnej, a później także literatury na Uniwersytecie Jagiellońskim przygotował wielotomowe dzieło pt. *Historia literatury polskiej*. Rzecz była drukowana zeszytami. W latach 1840–1845 wydał siedem tomów. Publikacji dalszych tomów przeszkodziły dwa powstania w 1846 i 1848 r[23].

Wiszniewski, znając dobrze postępowanie cenzury, starał się unikać w *Historii literatury* zwrotów i sformułowań, które mogłyby spowodować interwencję z jej strony i doprowadzić do opóźnienia druku. Na niewiele to się jednak zdało. Nadsyłając swe dzieło poszytymi do ocenzurowania, wyczekiwał niekiedy bardzo długo na oddanie rękopisu. Urzędnicy cenzury poddali jego *Historię* dociekliwej i drobiazgowej analizie. W poszczególnych partiach tekstu wykreślano mu całe zdania, skreślano wyrażenia „naród polski", „dawna Polska", „braterstwo" w odniesieniu do związków między Słowianami[24]. Usuwano nawet z przedruków zamieszczonych w przypisach wszystkie zdania wspominające o konfliktach polsko-rosyjskich. Ta drobiazgowa kontrola tekstu narażała autora na wiele kłopotów. Musiał nieustannie wystrzegać się patriotycznych sformułowań. Autor wiele razy odwoływał się do decyzji Senatu, ale zwykle i to nie pomagało. Podania Wiszniewskiego i karty rękopisu często zaopatrzone były notatką „pozwolono drukować z modyfikacjami". Kiedy jednak cenzura okazała się bardziej bezwzględna i skreśliła mu więcej niż zwykle, wystosował Wiszniewski pismo do Komitetu Cenzury[25]. Komitet załatwił prośbę autora kompromisowo. Polecił mianowicie zastąpić wykreślone słowa innymi wyrażeniami. Nie zgodził się natomiast na zamieszczenie cytatu „wyrębać rozumowi obszerny do dogmatów wiary gościniec" zaczerpniętego z dzieła *Enconium Moriae* Erazma z Rotterdamu. Swoją decyzję uzasadniał względami moralnymi „by zwykli czytelnicy nie gorszyli się tym z nieodpowiednim duchu napisanym ustępem"[26]. Po usilnych prośbach Wiszniewskiego zezwolono jedynie na umieszczenie odsyłacza do tej pracy.

Komitet Cenzury wymagał przedkładania prac nie tylko przed drukiem – bez skreśleń i poprawek utrudniających czytanie – ale i z chwilą opuszczenia drukarni. Stwarzało to dalsze kłopoty Wiszniewskiemu, którego dzieło odznaczało się monumentalnymi rozmiarami. W tym stanie rzeczy musiał zatrudnić pisarza

---

[22] Ibidem, s. 45.

[23] M. Wiszniewski uwikłany w rewolucję lutową 1846 r. sprzedał nakład siedmiu tomów swej *Historii literatury polskiej* wraz z rękopisem tomu ósmego i materiał do dalszych tomów Konstantemu Macewiczowi, a po niefortunnym udziale w rewolucji w 1848 r. wyjechał do Włoch. K. Macewicz materiał do następnych tomów odstąpił Aleksandrowi Przeździeckiemu, który opracowanie tomu dziewiątego powierzył Teofilowi Żebrawskiemu. Tom ten ukazał się w 1857 r. W tym samym roku ukazał się też tom dziesiąty, zawierający spis autorów wymienionych w *Historii*, zestawiony przez T. Żebrawskiego. J. Dybiec, *Michał Wiszniewski. Życie i twórczość*, Wrocław 1970, s. 201–204.

[24] Ibidem, s. 206.

[25] Ibidem, s. 207.

[26] T. Gutkowski, *Cenzura w Wolnym Mieście Krakowie 1832–1846*, Kraków 1914, s. 58–59.

kopistę[27]. Początkowo funkcję tę pełnił znany w Krakowie ksiądz Edward Kainko, ale wkrótce ustąpił. Wiszniewski skomentował dowcipnie to odejście, pisząc do Hipolita Skimborowicza, „mój pisarz, znudzony pisaniem i przepisywaniem mojej książki, chciał się w Wiśle utopić, ale potem namyślił się i wstąpił do kamedułów. Trzy lata pisania mojej *Historii* świat mu obrzydziło"[28].

Wiszniewski zdecydował się na opublikowanie *Historii* własnym staraniem i nakładem, co tylko przysporzyło mu wiele kłopotów ze strony cenzury, która utrudniała i opóźniała druk dzieła. Osobliwą radę dał mu Rudolf Friedlein[29], by dla przyspieszenia cenzury posłać pierwszy tom dzieła z dedykacją prezesowi cenzury warszawskiej Kajetanowi Lubiczowi Niezabitowskiemu[30]. Tak też Wiszniewski uczynił. Później każdorazowo wysyłał nowo wydany tom *Historii* Niezabitowskiemu z patetyczną dedykacją[31]. Pomysł nie zawiódł. Obdarowywanie cenzora zjednało jego sympatię dla Wiszniewskiego i niewątpliwie przyspieszyło wypuszczenie dzieła z urzędu kontroli bez czynienia w nim skreśleń. Co więcej, dzieło zostało dopuszczone na rynek Królestwa Polskiego, mimo zastrzeżeń cenzury warszawskiej do *Historii*[32]. Tam też zdobyło wielką wziętość i rozeszło się w największej liczbie egzemplarzy[33]. Natomiast samemu Niezabitowskiemu zbytnia pobłażliwość i tolerancja nie wyszły na dobre, bo władze zwierzchnie w 1847 r. odesłały go na emeryturę[34].

W 1804 r. weszła w Rosji w życie ustawa o cenzurze prewencyjnej, która obowiązywała także na Litwie. „Nad umysłami pisarzy – jak pisze B. Mucha – rozciągnięto nadzór, aby nie dopuścić do rozpowszechniania utworów uznanych przez cenzorów za nieprawomyślne"[35]. Obowiązkiem każdego cenzora było bacznie zwracać uwagę, aby w dozwolonych przez nich książkach nie było nic sprzeciwiającego się religii, moralności i władzy. Funkcje cenzorskie ustawa przekazywała również uniwersytetom, na których miały być powołane czteroosobowe komitety cenzury wyłonione z grona profesorskiego. Nadzór nad nimi na szczeblu centralnym powierzony został Ministerstwu Oświaty w Petersburgu. Około 1812 r. nadzór nad cenzurą przejęło ministerstwo policji. Wrócono do cenzury podwójnej, prewencyjnej i represyjnej.

Na Litwie nadzór nad cenzurą sprawował UWil. Corocznie na powszechnym zebraniu dokonywało wyboru jednego profesora z każdego wydziału, a obowiązkiem wyłonionej grupy była ocena książek z ich specjalności, przygotowanych do druku lub sprowadzanych do biblioteki uniwersyteckiej z zagranicy[36].

---

[27] J. Dybiec, op. cit., s. 207.
[28] Ibidem, s. 207–209.
[29] Ibidem, s. 209 przypis. Rudolf Friedleina, księgarz, nakładca, pracował w księgarni ojca Jana Jerzego, w 1839 przeniósł się do Warszawy i wstąpił jako wspólnik do księgarni F. Spiesz i Sp., którą w 1848 r. nabył i zaczął wkrótce prowadzić pod własnym nazwiskiem. F. Pieczątkowski, *Friedlein Rudolf Fryderyk*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej,* Warszawa 1972, s. 235.
[30] Kajetan Niezabitowski pracę w cenzurze warszawskiej rozpoczął w 1825 r na stanowisku adiunkta, z czasem osiągnął rangę naczelnika kancelarii. Zob. W. Armon, *Niezabitowski Kajetan,* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 23, Wrocław 1978, s. 100; B. Szyndler, op. cit., s. 122–123.
[31] J. Dybiec, op. cit., s. 209–210
[32] Ibidem, s. 209, przypis 112.
[33] Ibidem, s. 209–210.
[34] B. Szyndler, op. cit., s. 123.
[35] B. Mucha, *Dzieje cenzury w Rosji*, Łódź 1994, s. 56.
[36] A. Żbikowska-Migoń, *Książka naukowa w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław 1977, s. 27.

Jednym z urzędników cenzury został Joachim Lelewel (1786–1861), który rychło sam stał się jej ofiarą[37]. Jego epizod z urzędem kontroli rozpoczął się w 1815 r., kiedy jako wykładowca Uniwersytetu Wileńskiego przyjął pracę w sekretariacie cenzury, z pensją roczną 100 rubli srebrem. „Mało roboty, bo i nic, dodatek ładny, ale wypadało się w to nie wdawać" – zwierzał się Lelewel ojcu[38]. Gdy w roku 1822 r. został profesorem UWil i objął katedrę historii powszechnej, został postawiony w przymusowej sytuacji i musiał zostać cenzorem[39]. Po śmierci cenzora księdza Andrzeja Kłągiewicza nikt z profesorów nie chciał przyjąć tak niepopularnej w społeczeństwie funkcji. Wówczas rektor UWil Jędrzej Śniadecki wniósł na posiedzeniu uniwersyteckim, aby ktokolwiek zostanie wybrany, nie wymawiał się tego obowiązku. Propozycja została przez wszystkich zaakceptowana, po czym przystąpiono do wyborów, w wyniku których cenzorem został Lelewel.

Lelewel był cenzorem pobłażliwym i nie przywiązywał większej wagi do powierzonych mu dodatkowych obowiązków. Książki cenzurował w chwilach wolnych. W liście do ojca z 14 lipca 1824 r. pisał: „Na bryczce siedząc, odczytywałem dzieła i cenzurę podpisywałem"[40]. Lelewel podpisał między innymi do druku tomik Adama Mickiewicza, zwierający IV część *Dziadów*. Funkcję cenzora sprawował niecałe dwa lata, wkrótce bowiem popadł w konflikt z władzami carskimi w związku z wykryciem patriotycznej działalności Towarzystwa Filomatów. Po przeprowadzeniu śledztwa na mocy decyzji kuratora Nikołaja Nowosilcowa, reprezentującego władze carskie, w 1824 r. Lelewel został pozbawiony katedry uniwersyteckiej i zmuszony do opuszczenia Wilna. Od tego czasu uchodził on za osobę politycznie wielce niebezpieczną.

Wyrok komisji śledczej zastał Lelewela przy pracy nad drugim tomem jego pomnikowego dzieła *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, którego pierwszy tom ukazał się w 1823 r. w Wilnie nakładem drukarza Józefa Zawadzkiego. Spieszył się zatem z zawarciem umowy z Zawadzkim w sprawie wydania tomu drugiego swych *Ksiąg bibliograficznych.* W drodze po opuszczeniu Wilna napisał przedmowę do swojej pracy[41]. Rękopis dzieła wykańczał już w Warszawie. Cenzura *Ksiąg* odbywała się bardzo powoli. Cenzor Ignacy Reszka domagał się nawet przepisania całości rękopisu na czysto. W końcu jednak od tego odstąpił, żądał jednak skreślenia cytatu w języku niemieckim z pracy Petera von Köeppena o Samuelu Bogumile Lindem[42] oraz złagodzenia wyrażeń mówiących o kradzieży książek przez Tadeusza Czackiego[43]. W sprawie pierwszej dał się przekonać i zgodził się na pozostawienie noty o Lindem, mocno natomiast obstawał przy żądaniu złagodzenia opinii o Czackim. Uważał bowiem, że „tak sławnych uczonych i znakomitych ludzi po prostu o kradzież książek obwiniać się nie godzi. Ma to być przeciw ustawom

[37] Cenzorską działalność Joachima Lelewela szczegółowo opisuje J. Maciejewski w studium *O „Dziadach",* [w:] *Trzy szkice romantyczne*, Poznań 1967, s. 105–107.
[38] Cyt. za S. Kieniewicz, *Joachim Lelewel…*, Warszawa 1990, s. 33.
[39] J. Maciejewski, op. cit., s. 105; B. Szyndler, op. cit., s. 110.
[40] Cyt. za B. Szyndler, op. cit., s. 110.
[41] R. Cybulski, *Józef Zawadzki – księgarz, drukarz, wydawca*, Wrocław 1972, s. 205–206.
[42] Chodzi o artykuł P. Köeppena: *Samuel Gottlieb Linde. Eine Biographische. Skizze*, Jahrbüchern der Literature, Wiedeń 1823. Zob. J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoj*, t. 2, Wilno 1826, s. 176 (przypis).
[43] W. Nowodworski, *„Bibliograficznych ksiąg dwoje" Joachima Lelewela. Studium historyczno-bibliograficzne na tle epoki*, Wrocław 1959, s. 131.

cenzury"[44]. Kłopoty z cenzurą trwały kilka miesięcy. Wreszcie 26 czerwca 1825 r. Reszka podpisał pozwolenie na druk dzieła. Nie był to jednak koniec trudności z jego wydaniem. Już po zakończeniu druku *Bibliograficznych ksiąg dwoje* otrzymał Zawadzki polecenie wstrzymania się z rozprowadzeniem dzieła. Okazało się, że sekretarz naukowy UWil, Norbert Jurgiewicz, chcąc się przypodobać władzom carskim, doniósł, że w wydrukowanym niedawno tomie drugim dzieła Lelewel chwali Kazimierza Kontryma, bardzo popularnego wśród młodzieży wileńskiej filantropa, liberała, redaktora „Wiadomości Brukowych".

W następstwie tej akcji donosicielskiej Zawadzki otrzymał zakaz sprzedaży dzieła, zanim odpowiednie miejsca w tekście nie będą przedrukowane. Cenzor Reszka, który dał zezwolenie na druk książki otrzymał naganę. Zawadzki, nie chcąc ponieść straty spowodowanej ewentualną konfiskatą całego nakładu, musiał przedrukować kilka stron, poprawiając tekst na stronach: 110, 157 i 167[45]. Wreszcie po tych z górą dwa miesiące trwających tarapatach cenzuralnych zapadła ostateczna decyzja, o czym doniesiono Lelewelowi. Tom drugi *Bibliograficznych ksiąg dwoje* ukazał się w 1826 r. Dzieło Lelewela dawało historyczny obraz drukarń i bibliotek, poruszało nadto – pierwsze w Polsce – sprawę istoty bibliografii i jej metod. Uderza ono bogactwem spostrzeżeń i pomysłów. Wskutek wyjazdu Lelewela z Wilna nie ukazał się tom trzeci *Bibliograficznych ksiąg dwoje*[46].

Po zdławieniu powstania listopadowego władze carskie wzmogły proces rusyfikacji Litwy. Wzrosła też cenzura. Cenzorzy mieli obowiązek ze szczególną wnikliwością i drobiazgowością przeglądać literaturę polską. Po zamknięciu UWil funkcje cenzorów w wileńskim Komitecie Cenzury pełnili przeważnie dotychczasowi profesorowie uniwersyteccy.

W warunkach ucisku politycznego i wzmożonej cenzury podjęto nową próbę opracowania retrospektywnej bibliografii polskiej z inicjatywy księgarza wileńskiego J. Zawadzkiego. W latach 1839–1857 ukazało się trzytomowe dzieło Adama Benedykta Jochera (1791–1860) pt. *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie.* Wychodziło ono zeszytami, przygotowywanymi co kilka miesięcy. Z projektowanych 13 działów ukazały się zaledwie trzy.

Zgodę urzędu cenzorskiego na rozpoczęcie druku pierwszego tomu, zawierającego literaturę i filologię starożytną, otrzymał wydawca w latach 1839–1840. Głosiła ona stereotypowo, że „pozwolono drukować pod warunkiem złożenia po wydrukowaniu egzemplarzy prawem przepisanych w Komitecie Cenzury" i podpisał ją cenzor Jan Waszkiewicz, profesor b. UWil[47]. Tom drugi, obejmujący początek literatury teologicznej i to tylko bibliografię, uzyskał aprobatę tegoż cenzora w 1842 r. Po długiej przerwie w 1857 r. wyszedł tom trzeci zawierający część historyczno-krytyczną i przypisy (noty) do literatury teologicznej. Stał się on przedmio-

[44] Ibidem, przypis 109.
[45] Ibidem, s. 133.
[46] Zob. I. Treichel, *Niewydany tom trzeci „Bibliograficznych ksiąg dwojga" Joachima Lelewela*, Przegląd Biblioteczny, R. 23: 1955, z. 2, s. 145–147.
[47] Jan Waszkiewicz (1797–1859), od 1825 r. profesor ekonomii politycznej na Uniwersytecie Wileńskiej aż do jego zamknięcia w 1832 r.; od 1835 r. zajmował urząd cenzora książek oraz był dyrektorem szkoły rabinów w Wilnie. Zob. S. Dziewulski, *Polska myśl ekonomiczna na Wszechnicy Wileńskiej*, Warszawa 1920, s. 32–36.

tem kontroli cenzury, tym razem również kościelnej. Kontroli tomu dokonało dwóch cenzorów: ksiądz A. Wróblewski, kanonik katedry wileńskiej, i Paweł Kukolnik, profesor Akademii Duchownej[48]. Tom ten został poddany dociekliwej analizie tekstu. Nosi on ślady ingerencji cenzury. Zostały usunięte na przykład noty opatrzone numerami 9441–9509[49]. Nie były one zamieszczone, jak informuje przypis u dołu strony, „… dla przyczyn niezależnych od wydawców dzieła”[50].

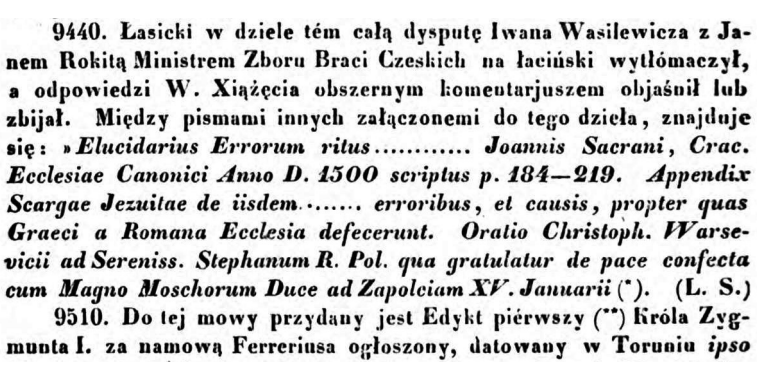
9440. Łasicki w dziele tém całą dysputę Iwana Wasilewicza z Janem Rokitą Ministrem Zboru Braci Czeskich na łaciński wytłómaczył, a odpowiedzi W. Xiążęcia obszernym komentarjuszem objaśnił lub zbijał. Między pismami innych załączonemi do tego dzieła, znajduje się: »*Elucidarius Errorum ritus*..... *Joannis Sacrani, Crac. Ecclesiae Canonici Anno D. 1500 scriptus p. 184—219. Appendix Scargae Jezuitae de iisdem*..... *erroribus, et causis, propter quas Graeci a Romana Ecclesia defecerunt. Oratio Christoph. Warsevicii ad Sereniss. Stephanum R. Pol. qua gratulatur de pace confecta cum Magno Moschorum Duce ad Zapolciam XV. Januarii* (*). (L. S.)
9510. Do tej mowy przydany jest Edykt piérwszy (**) Króla Zygmunta I. za namową Ferreriusa ogłoszony, datowany w Toruniu *ipso*

Ilustracja 3. Fragment strony 656 *Obrazu bibliograficzno-historycznego*… A. B. Jochera, t. 3 (1857), z usuniętymi notami opatrzonymi numerami 9441–9509

Można sądzić, że cenzorowi kościelnemu nie podobało się, że Jocher zamieścił w notach informacje, które godziły w religijne dogmaty i naukę Kościoła. Zapewne nakazał skreślić między innymi notę opatrzoną numerem 9459, zawierającą bliższe dane o traktacie Melecjusza Smotryckiego (Smotrzycki) *Threnos* (Wilno 1610), w którym autor w dramatyczny sposób opisywał sytuację Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej i dowodził fałszywości dogmatów katolickich[51].

Po uwzględnieniu uwag cenzorskich tom trzeci *Obrazu bibliograficzno-historycznego* otrzymał aprobatę cenzorów. A oto adnotacja cenzora kościelnego zamieszczona w tymże tomie: „Czytałem ten rękopis, i nie tylko nic przeciwnego zasadom Kościoła S. w nim nie znalazłem, ale owszem wiele myśli Autora rozwiniętych zgodnie z prawdą przeszłości, życia i trwałości nicporuszonej onego Kościoła — i dla tego sądzę być ze wszech miar godnym druku. Wilno, 25 Lutego 1857 r. X. A. Wróblewski Kanonik Kat. Wileń. Cenzor”.

Los pomnikowego dzieła żywo interesował J. Lelewela, przebywającego na emigracji w Belgii. W 1858 r. liście do J. Titiusa w Wilnie, prosił go o interwencję w sprawie dalszego druku bibliografii. Pisał: „Raczcie Adamowi Zawadzkiemu podziękować [...] upewnić o mej szczerej życzliwości, a wymagać po nim, aby dzieło

[48] Piotr Kukolnik (1795–1884), rosyjski historyk i poeta, profesor Uniwersytetu Wileńskiego, od 1832 r. profesor Akademii Duchownej. W latach 1851–1865 cenzor w Wilnie.

[49] Noty pochodziły z różnych źródeł i zawierały albo wypisy z ksiąg, odznaczające się oryginalnością, albo wzmianki o autorach lub wydarzeniach, wreszcie „to wszystko, co tylko może rzucić jakieś światło na czasy, trwające opinie, zwyczaje, obyczaje, język itd., w szczególności zaś dzieje nauk i uczonych w kraju”.

[50] A. B. Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce*…, t. 3, Wilno 1857, s. 656.

[51] Na fakt ten zwrócił uwagę Stanisław Estreicher w *Bibliografii polskiej*, w której czytamy „Jocher 9459 (odsyła do not, ale noty zabroniła cenzura). K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 17 (28), Kraków 1930, s. 332.

Jochera kończył. [...] Jest to zdrożna igraszka samemu wydawcy szkodliwa"[52]. Rok 1863 zamknął ostatecznie nadzieje na ukończenie bibliografii polskiej w Wilnie.

W Królestwie Polskim cenzurowaniem wydawnictw zajmowała się rządowa Komisja Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Przy niej to został utworzony w 1822 r. specjalny Wydział Cenzury podlegający Generalnemu Dyrektorowi Wychowania Publicznego, a od roku 1843 – Kuratorowi Okręgu Naukowego Warszawskiego[53].

Królestwo Polskie czasów namiestnika Iwana Paskiewicza cenzurę miało wyjątkowo restrykcyjną. Nie tylko wykreślano poszczególne fragmenty i wyrazy, przeredagowywano książki i czasopisma, ale też nie dopuszczano do druku dzieł uznanych przez władze za szkodliwe lub przynajmniej wstrzymywano go. Bywało, że urząd kontroli koncentrował uwagę nie tyle na przekazywanych treściach, ile na twórcach dzieł. Niewątpliwy wpływ na sposób traktowania dzieła miała postawa autora wobec władz zaborczych. Często nie pozwalano na druk książki tylko dlatego, aby pozbyć się ludzi niewygodnych, podejrzanych. Osoby opowiadające się za lojalnością w stosunku do władz rosyjskich i caratu nie miały kłopotów z cenzurą i drukiem dzieł.

Ugodowe stanowisko Wacława Aleksandra Maciejowskiego (1792–1883) byłego profesora prawa na Uniwersytecie Warszawskim, później profesor prawa w Akademii Duchownej, pozwoliło mu na opublikowanie dziejów piśmiennictwa polskiego, co przy innej postawie byłoby niemożliwe[54]. Jego *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830 z rękopisów i druków zebrawszy w obrazie literatury polskiej historycznie skreślonym* przeszło przez cenzurę gładko i ukazało się w Warszawie w latach 1851–1853.

Kontroli tomu trzeciego dokonał Ludwik Teodor Tripplin[55] i uporał się z nią bardzo szybko, zważywszy na objętość tomu, dokonując jego lektury w ciągu dwóch tygodni, i dał zezwolenie na druk w 1848 r.[56] Zgodę urzędu cenzorskiego na rozpoczęcie druku tomu pierwszego *Piśmiennictwa* wydawca otrzymał w 1849 r., a tomu drugiego na początku roku 1851. Podpisał ją cenzor Piotr Dubrowski, wytrawny slawista rosyjski, znany ze swych polonofilskich sympatii[57]. Wynikało to z faktu, że Maciejowski oddał do ocenzurowania najpierw tom trzeci, a dopiero później dwa pierwsze.

---

[52] *List J. Lelewela do Juliana Titiusa*. Cyt. za J. Czarnecki, *Rzut oka na historię książki wileńskiej*, Przegląd Biblioteczny, R. 6: 1932, s. 37.

[53] F. Ramotowska, *Sto lat „cenzury rządowej" pod zaborem rosyjskim (1815–1915) – podstawy normatywne, instrumenty wykonawcze*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 1, red. J. Kostecki i A. Brodzka, Warszawa 1992, s. 154–155.

[54] W. A. Maciejowski, mimo swych początkowo niepodległościowych poglądów, przyjął, po powstaniu listopadowym, lojalistyczną i uległą postawę wobec władz zaborcy. Badaniami nad Słowiańszczyzną prowadzonymi w duchu rusofilskim zjednał sobie sympatię władz rosyjskich, w tym samego namiestnika Królestwa Polskiego – I. Paskiewicza. Władze nie szczędziły Maciejowskiemu obfitych subsydiów oraz dawały nieograniczony dostęp do wydawnictw zagranicznych powszechnie zakazanych. J. Kapuścik, *W. A. Maciejowski i jego „Piśmiennictwo polskie"*, Warszawa 1985, s. 27–30.

[55] Ludwik Teodor Tripplin (ok. 1815–1866) przed objęciem posady cenzora był nauczycielem. Redagował też przez krótki czas gazetę „Korespondent" (1837–1838).

[56] J. Kapuścik, *W. A. Maciejowski*…, s. 146.

[57] Piotr Dubrowski (1813–1882), były nauczyciel języka rosyjskiego w Królestwie Polskim, a następnie cenzor (1845–1851). Po wyjeździe do Petersburga wykładowca języka polskiego w Instytucie Pedagogicznym. M.in. autor monografii o Adamie Mickiewiczu (Petersburg 1858). Zob. E. Kucharska, *Działalność slawistyczna Piotra Dąbrowskiego*, Wrocław 1974.

Trzy grube tomy *Piśmiennictwa*, wydane nakładem warszawskiego drukarza Samuela Orgelbranda, obejmowały charakterystykę piśmiennictwa polskiego do roku 1650. Maciejowski pragnął kontynuować prace nad dalszymi tomami dzieła, ale miał kłopoty ze znalezieniem wydawcy.

Jedną z tragicznych ofiar systemu represyjnego władz zaborczych był Hipolit Skimborowicz (1815–1880), dziennikarz, wydawca czasopism między innymi „Piśmiennictwa Krajowego" (1840–1841), „Przeglądu Naukowego" (1842–1848), gdzie prowadził krytyczny przegląd literackiej produkcji wydawniczej. Przez ludzi swego pokolenia był on ceniony jako jeden z wybitniejszych bibliografów[58].

Pod koniec lat 40. XIX w. Skimborowicz miał gotowy *Słowniki pisarzy i artystów polskich XIX wieku*, który pragnął wydać drukiem. Obawiając się, że cenzura warszawska nie dopuści do druku dzieła ze względu na to, że w Warszawie uchodził za osobę politycznie podejrzaną, w 1846 r. został uwięziony za tolerowanie przezeń udziału jego żony Anieli Skimborowiczowej w działalności spiskowej[59] – postanowił rękopis dzieła przedłożyć do oceny Petersburskiemu Komitetowi Cenzury. Uczynił to za pośrednictwem Zygmunta Sierakowskiego[60], wówczas studenta Uniwersytetu Petersburskiego, przesyłając mu w latach 1847–1848 sukcesywnie poszczególne części *Słownika*[61]. Cztery pierwsze części dzieła trafiły do Ignacego Iwanowskiego[62] i przeszły bez problemu przez cenzurę. Lecz piąta i szósta część była kontrolowana przez Izmaiła Srezniewskiego[63]. Ten miał wątpliwości, czy powinien tekst przepuścić, grał więc na zwłokę, przetrzymując przedłożony mu do ocenzurowania rękopis. Poirytowany zachowaniem cenzora Sierakowski pisał do Skimborowicza: „Ten człowiek sam nie wie czego się trzymać, waha się, mówi, że nie ma prawa przepuścić, nie będąc pewnym, czy nie ma tam jakiegoś zakazanego nazwiska albo słowa, nie śmie stanowczo odrzucić wszystkiego, albo części, kiedy tam może nic przeciwnego, nie ma prawu. Ani mowy z nim, ani rozmowy, do ładu nie trafisz!"[64]. W tej sytuacji Sierakowski zwrócił się z prośbą o wstawiennictwo w sprawie *Słownika* do Piotra Pletniewa, rektora Uniwersytetu Petersburskiego[65], profesorów Wiktora Poroszyna[66] i Ignacego Iwanowskiego. Chodziło prawdopodobnie nie tylko o autorytet tych osób, lecz i o kontakty w Komitecie Cenzury, np. Pletniew kilkakrotnie był przewodniczącym w Petersburskim Ko-

---

[58] Działalnością bibliograficzną H. Skimborowicza zajął się szerzej Witold Benedyktowicz w artykule *Hipolit Skimborowicz – dziennikarz – bibliograf – bibliotekarz*, Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego, R. 5: 1964, z. 1, s. 44–54.

[59] W. Benedyktowicz, op. cit., s. 43.

[60] Zygmunt Sierakowski (1827–1863) – polski generał, działacz niepodległościowy, dowódca powstania styczniowego na Żmudzi. W 1863 r., po wybuchu powstania, wziął dymisję z wojska rosyjskiego i z ramienia Rządu Narodowego został naczelnikiem wojennym województwa kowieńskiego. Dostał się do rosyjskiej niewoli i stanął przed sądem wojennym. Wbrew zabiegom międzynarodowej opinii publicznej, 27 czerwca 1863 r. został powieszony w Wilnie.

[61] D. Fajnhauz, *Nieznane listy Zygmunta Sierakowskiego*, Przegląd Historyczny, t. 52: 1961, z. 4, s. 751–752.

[62] Ignacy Iwanowski (1807–1886), prawnik rosyjski, od 1835 r. kierownik katedry prawa narodów i dyplomacji na uniwersytecie petersburskim. Był cenzorem do początku 1848 r.

[63] Izmaił Srezniewskij (1812–1880), rosyjski filolog-slawista, w latach 1847–1879 profesor uniwersytetu petersburskiego; w początkowym okresie swej pracy w Petersburgu był członkiem Petersburskiego Komitetu Cenzury.

[64] Cyt. za D. Fajnhauz, op. cit., s. 757.

[65] Piotr Pletniew (1792–1865), krytyk i poeta rosyjski, osobistość znana w ówczesnym rosyjskim środowisku literackim. Od 1832 r. profesor zwyczajny literatury rosyjskiej na uniwersytecie petersburskim, a od 1841 r. do 1861 r. rektor.

[66] Wiktor Poroszyn, znany ekonomista i statystyk rosyjski, w latach 1835–1847 profesor uniwersytetu petersburskiego.

mitecie Cenzury, Iwanowski zaś dopiero w 1847 r. ustąpił ze stanowiska cenzora[67]. Srezniewskij pozostawał jednak nieugięty, twierdził, że nikt za niego nie będzie decydował. Obiecał natomiast dokładnie przejrzeć tekst, lecz nie wyraził zgody na wykreślenie wątpliwych miejsc, argumentując to tym, że nie ma do tego prawa. Nie wiadomo, czy cenzor, jak zapowiadał, przekazał rękopis do rozpatrzenia Komitetowi Cenzury, czy ostatecznie trafił on do Warszawskiego Komitetu Cenzury.

Jak wynika z listów Sierakowskiego, *Słownik* Skimborowicza nie wzbudzał zaufania cenzury. Nie wiadomo, czy autor otrzymał pozwolenie na wydanie dzieła. W każdym razie *Słownik* nie ukazał się drukiem.

W 1848 r. Skimborowicz ponownie został aresztowany, pod tym samym zarzutem, co wcześniej, i skazany na cztery lata więzienia[68]. Od czasu wyjścia na wolność Skimborowicz był ostrożniejszy i dbał, aby jego lojalność nie była kwestionowana przez władze carskie[69]. Jednak epizody więzienne legły cieniem na jego życiu i działalności. Prawdopodobnie przesądziły także o dalszym losie *Słownika*.

Z okresu około roku 1854–1856 pochodzi umowa zawarta pomiędzy Henrykiem Natansonem a autorem, w myśl której „Wny H. Skimborowicz odstępuje na własność jednego wydania Wnemu H. Natansonowi dzieło trzytomowe pod tytułem *Słownik pisarzy i artystów polskich XIX wieku, z objaśnieniami anonimów, pseudonimów i cryptonymów* za Rubli Sr. 1000”[70]. Umowa nie została jednak sfinalizowana. Druk *Słownika* rozpoczęty w 1856 r. zakończył się po odbiciu kilku arkuszy[71]. Powodem przerwania druku był prawdopodobnie sprzeciw cenzury warszawskiej, nie dającej pozwolenia na publikację dzieła.

Skimborowicz do końca życia kontynuował pracę nad słownikiem, który z czasem rozrósł się do siedmiu tomów[72]. Praca ta uległa zniszczeniu. Rękopis *Słownika* przechowywany w Bibliotece Przeździeckich został spalony przez hitlerowców w 1944 r.

Od momentu upadku powstania styczniowego cenzura rządowa była niezwykle rygorystyczna i w porównaniu z innymi zaborami przybrała tu formy najostrzejsze. W celu wprowadzenia pełniejszej rusyfikacji w Królestwie Polskim dążono do ujednolicenia systemu cenzury wewnętrznej, skupiając jej kompetencje w jednej instytucji. Za kontrolę wszelkich druków odpowiadał Warszawski Komitet Cenzury – powołany ukazem carskim 17 września 1869 r. – zależny od ustawodawstwa rosyjskiego i centralnych władz w Petersburgu[73]. Bezpośredni nadzór nad cenzurą w Warszawie sprawował namiestnik, a od 1874 r. generał-gubernator warszawski. Do obowiązków Warszawskiego Komitetu Cenzury należało kontrolowanie wszystkich książek, broszur i czasopism wydanych bądź wykonanych w Warszawie lub sprowadzanych z zagranicy.

---

[67] D. Fajnhauz, op. cit., s. 751–752.
[68] Nie można zaprzeczyć, że działalność Skimborowicza w „Przeglądzie Naukowym”, redagowanym wspólnie z Edwardem Dembowskim, mogła być także motywem aresztowania. W. Benedyktowicz, op. cit., s. 43–44.
[69] Ibidem, s. 44.
[70] Ibidem, s. 48.
[71] J. Rogala, *Skimborowicz Hipolit*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 825.
[72] W. Benedyktowicz, op. cit., s. 47.
[73] Ibidem, s. 163–165.

Duże zaniepokojenie władz carskich i urzędu cenzury wywołała informacja, że Karol Estreicher (1827–1908), adiunkt Szkoły Głównej i podbibliotekarz Biblioteki tejże uczelni, zamierza opublikować w Warszawie *Bibliografię polską XIX stulecia*. Dzieło miało silny wydźwięk patriotyczny i polityczny, nic więc dziwnego, że mocno poirytowało władzę.

Prace nad *Bibliografią* zostały ukończone w 1867 r., wtedy autor podjął starania o druk *Bibliografii.* Wprawdzie w 1862 r. rektor Józef Mianowski obiecał druk bibliografii kosztem Szkoły Głównej, ale wskutek wybuchu powstania projekty te stały się nierealne. Mimo to Estreicher próbował zorientować się podczas wizyty u Teodora Wittego[74], kuratora Okręgu Szkolnego Warszawskiego, któremu podlegał komitet cenzury, czy by tu na miejscu nie dało się drukować bibliografii. Został jednak odwiedziony od tego pomysłu. Fiodor Berg, namiestnik Królestwa Polskiego, i Witte, stanowczo zakazali prób druku i ostrzegli go przed upieraniem się przy literaturze polskiej, będącej w ich pojęciu tylko gałęzią wielkiego obszaru wszechsłowiańskiego. Sugerowano, że Estreicher mógłby być podejrzany, gdyby wystąpił z „separatystyczną literaturą polską"[75]. „Musiałem się więc wyrzec – pisał Estreicher w 1867 r. w liście do Ambrożego Grabowskiego – wykazania liczby dzieł, iż mamy więcej druków w naszej literaturze w tym stuleciu, aniżeli inne ludy słowiańskie razem wzięte we wszystkich stuleciach"[76]. W tej sytuacji, gdy groźba rusyfikacji Szkoły Głównej zaostrzała się, gdy w warunkach ucisku politycznego nie mogło być mowy o druku *Bibliografii* – Estreicher zrezygnował z pracy w Warszawie i przyjął propozycję objęcia kierownictwa Biblioteki Jagiellońskiej. W Krakowie podjął starania o urzeczywistnienie swego planu wydania *Bibliografii polskiej.* Z pomocą Towarzystwa Naukowego Krakowskiego rozpoczął w roku 1869 druk *Bibliografii*, swojego monumentalnego dzieła. „Opieka" cenzury nad dziełem Estreichera jednak nie skończyła się z chwilą przeniesienia się autora do Krakowa, o czym będzie później mowa.

Decyzje cenzury warszawskiej trudno było czasem przewidzieć. Interesujące światło na to zjawisko rzuca epizod z tytułem czasopisma bibliograficznego „Rocznik Medycyny Polskiej", które ukazywało się od roku 1879 staraniem i nakładem lekarza warszawskiego Jakuba Ignacego Rogowicza (1839–1896). Początkowo tytuł pisma nie budził zastrzeżeń i został zatwierdzony przez cenzurę, lecz od tomu 4. z roku 1884 musiał wydawca zmienić tytuł na „Rocznik Medycyny Krajowej …" ze względu na to, że cenzurze nie spodobało się określenie „polskiej". Ale dwa lata później, tj. w 1886 r. dodał on u dołu karty tytułowej nieznaczny dopisek „Przegląd roczny piśmiennictwa lekarskiego polskiego", czego cenzura widocznie nie dostrzegła i tak już zostało[77].

---

[74] Teodor Witte od 1864 do 1867 r. był dyrektorem głównym prezydującym Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego, a w latach 1867–1879 kuratorem Okręgu Naukowego Warszawskiego. Zob. T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie Królestwa Polskiego 1807–1915*, Warszawa 1921 (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, t. 6, z. 2), s. 64, 68, 105.

[75] K. Estreicher (junior), *Wstęp*, [w:] K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. 1, wyd. 2, Kraków 1959, s. XXVI; zob. też J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, Warszawa 1969, s. 160.

[76] Cyt. za J. Korpała, *Karol Estreicher [st.] twórca „Bibliografii polskiej"*, Wrocław 1980, s. 99.

[77] A. Bocheński, *Z dziejów polskiej bibliografii lekarskiej*, Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej, R. 17: 1968, nr 7/8, s. 559.

Więcej szczęścia do cenzury mieli Stanisław Kośmiński, autor *Słownika lekarzów polskich* (1883, z. 1), oraz Karol Appel i Adam Antoni Kryński, twórcy *Przeglądu bibliograficznego prac naukowych o języku polskim* (1886). Chociaż w tytułach ich prac występował przymiotnik „polski", przepuszczone je bez żadnych ingerencji.

Fakt usunięcia z tytułu jednej z nich drażliwego słowa, a pozostawienie podobnego w tytule innej pracy było niewątpliwie wyrazem niekonsekwentnych działań cenzury. Różnice w decyzji zależały również od osoby cenzora. Zwrócił na to uwagę Antoni Zalewski, który pisał: „Ta zasadnicza dyskrecjonalność cenzury wytwarza jej niejednostajność; to, co puszczą w jednym piśmie, równocześnie w drugim wymażą; to, co wczoraj uległo wykreśleniu, może za parę dni zyskać aprobatę tegoż samego cenzora. Zależy to wyłącznie od chwilowego humoru danej osobistości i jej subiektywnych zapatrywań. System i zasada nie ma z tym nic wspólnego"[78]. Zachowania cenzury zależały również od tempa i form rusyfikacji, okresów zaostrzania lub łagodzenia kryteriów dopuszczalności tekstów do obiegu oraz „uwzględniania przez cenzorów nie tylko instrukcji płynących z Petersburga, ale także rozmaitych zaleceń generała-gubernatora, formułowane *ad hoc* pod wpływem bieżących wydarzeń"[79].

Twórcy wydawnictw bibliograficznych w Królestwie Polskim na ogół dość dobrze orientowali się w zakresie aktualnie nieocenzurowanych wyrażeń. Aby zapobiec utarczkom z cenzurą, świadomie unikali w tytułach zakazanych wyrażeń jak np. „polska", co mogłoby doprowadzić do represji kończących się nawet odebraniem koncesji. I tak np. Ignacy Klukowski i Walenty Rafalski ogłaszane w 1856 r. księgarskie czasopismo bibliograficzne nazwali „Bibliografia Krajowa", z kolei Stanisław Czarnowski swoje czasopismo opatrzył tytułem „Rocznik Literacki Warszawski" (1871–1880). Wbrew tytułowi „Rocznik" miał charakter ogólnopolski i poświęcony był literaturze, oświacie, bibliografii i księgarstwu. Po likwidacji „Przeglądu Bibliograficznego" (Poznań 1867–1871) M. Leitgebera, w następstwie wzmożenia fali germanizacyjnej „Rocznik" zajmował się bieżącą rejestracją polskiej produkcji drukarskiej.

Częstym sposobem obchodzenia cenzury była publikacja opracowań bibliograficznych, o charakterze dziedzinowym, najpierw w czasopismach specjalistycznych, a później ich wydanie w wersji książkowej. Za przyjęciem takiej strategii przemawiało to, że cenzura carska stosunkowo łagodnie traktowała niskonakładowe czasopisma naukowe, a ponadto zachowanie cenzury na pierwodruki były dla autorów i wydawców wskazówką, czego muszą w nich unikać, a co wystarczy złagodzić, by nie przekroczyć granicy wyznaczonej przez cenzurę[80]. Można sądzić, że zabieg taki zastosowano wobec *Przeglądu bibliograficznego prac naukowych o języku polskim*, który rok wcześniej (1885) został ogłoszony na łamach czasopisma „Prace Filologiczne".

---

[78] A. Zalewski, *Cenzura warszawska przed Jankuliem i za Jankulia*, Tygodnik Ilustrowany, 1916, nr 24, s. 280.

[79] M. Rowicka, *Piśmiennictwo w systemie carskiej cenzury prewencyjnej w okresie popowstaniowym*, [w:] *Ludzie i książki. Studia historyczne*, red. J. Kostecki, Warszawa 2006, s. 235.

[80] Ibidem, s. 250.

Bywały jednak wypadki, że dopiero po ukazaniu się dzieła w wersji książkowej cenzura miała zastrzeżenia, co do zawartych w nim treści. Tak było w sprawie pracy Józefa Bielińskiego (1848–1926) *Stan nauk lekarskich za czasów Akademii Medyko-Chirurgicznej Wileńskiej bibliograficznie przedstawiona. Przyczynek do dziejów medycyny w Polsce*, wydanej w 1889 r. w Warszawie. Wcześniej była ona drukowana odcinkami w „Pamiętniku Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego" (1888–1889). Dzieło Bielińskiego nie spodobało się władzy wojskowo-lekarskiej, która dowiedziała się o nim z prasy wileńskiej, a następnie petersburskiej[81]. Podobno część dzieła przełożono na język rosyjski i ze szczególną wnikliwością i drobiazgowością analizowano tekst pod względem rzeczy antypaństwowych. I chociaż w pracy nic takiego nie znaleziono nad autorem rozciągnięto baczny nadzór policyjny, szukając pretekstu do jego ukarania. Gdy więc w 1897 r. przystąpił Bieliński do opracowania monografii UWil na zamówienie warszawskiego komitetu jubileuszowego, nie uszło to rzecz jasna uwadze władzy policyjnej[82]. Za karę został przeniesiony do Kara-Kała, na granicę północnej Persji, na stanowisko lekarza miejscowego lazaretu. W tych ciężkich warunkach rękopis ukończył na początku 1899 r. To trzytomowe dzieło zatytułowane *Uniwersytet Wileński* wydrukował w Krakowie w latach 1899–1900, unikając cenzury rosyjskiej, która zapewne różne szczegóły by z niego wykreśliła, a może nawet skonfiskowała i nie pozwoliła na rozpowszechnienie.

Po powstaniu styczniowym polskie szkolnictwo w zaborze rosyjskim znalazło się w wyjątkowo niekorzystnym położeniu, szczególnie na Litwie. Sytuacji tej próbowano zapobiec różnymi sposobami, między innymi przez nauczanie domowe i tajną oświatę. W realizacji procesu edukacyjnego niezwykle pomocne były różnego rodzaju zestawienia bibliograficzne dla dzieci i młodzieży o charakterze zalecającym[83]. Prace te były podporządkowane patriotycznej idei popularyzacji polskiej literatury, polskiego języka i historii ojczystej[84].

W kontekście nauczania domowego powstał *Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży* Jana Karłowicza (1836–1903), etnografa i językoznawcy. Praca ukazała się w 1881 r. w wileńskiej książnicy „Wydawnictwa E. Orzeszkowej i S-ki". Zestawienie zawierało 547 pozycji bibliograficznych książek, map, rysunków, zabawek nauczających, wraz z króciutką oceną ich wartości albo równie lakoniczną charakterystyką ich treści. *Poradnik* dzielił się na dwie główne części: pierwsza zawierała „Książki bawiące i bawiąco-nauczające", druga zaś „Podręczniki dla młodzieży".

Karłowicz z pełną świadomością przygotował dzieło pod kątem zamieszczenia w nim treści, które sprostałyby celom oświatowym, a jednocześnie nie dały cenzurze okazji do niepożądanych interwencji, skutkujących często niedopusz-

[81] J. Bieliński, *Autobiografia*, Archiwum Historii Medycyny, t. 4: 1926, nr 2, s. 162; A. Suligowski, *Józef Szeliga Bieliński. Jego działalność i prace*, Warszawa 1931, s. 10–11.

[82] A. Suligowski, op. cit., s. 11.

[83] Zob. A. Zdanowicz, *Unormować czytanie. O poradnikach lekturowych przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Komunikowanie i komunikacja na ziemiach polskich w latach 1795–1918*, red. K. Stępnik i M. Rajewski, Lublin 2008, s. 239–250.

[84] K. Ramlau-Klekowska, *Bibliografia zalecająca*, [w:] *Metodyka bibliograficzna. Poradnik dla autorów bibliografii specjalnych*, red. H. Hleb-Koszańsk, M. Dembowska i H. Sawoniak, Warszawa 1963, s. 266.

czeniem prac do druku. Zasady doboru materiału, a nawet zakres tematów możliwych do omówienia, były w tych warunkach z góry ograniczone. Karłowicz jednak tak skonstruował *Poradnik*, uciekając się do pewnych wybiegów i sztuczek, aby przekazać odbiorcom jak najwięcej informacji, a przy tym nie rozjątrzyć cenzorów.

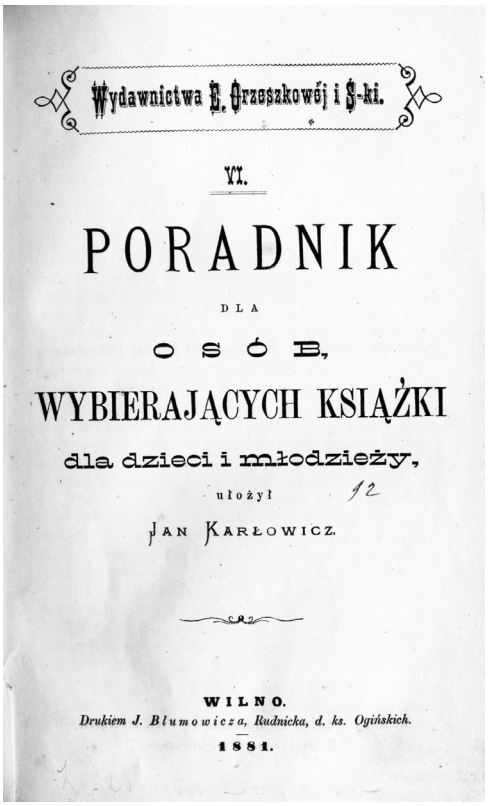
Wydawnictwa E. Orzeszkowéj i S-ki.

XX.

PORADNIK

DLA

OSÓB,

WYBIERAJĄCYCH KSIĄŻKI

dla dzieci i młodzieży,

ułożył

JAN KARŁOWICZ.

WILNO.

Drukiem J. Blumowicza, Rudnicka, d. ks. Ogińskich.

1881.

Ilustracja 3. Karta tytułowa *Poradnika osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży* (1881) Jana Karłowicza

Zabieg rzekomego pominięcia przez autora w *Poradniku* pewnych prac: „O niektórych zgoła nie wspomniałem, przypuszczając, iż są doskonale znane czytelnikom moim, jak np. o wielu pismach Tańskiéj, o »Pielgrzymie w Dobromilu«, o »Śpiewach historycznych« i t. d."[85], pozwolił zapewne uniknąć interwencji cenzorskiej, a jednocześnie przekazać odbiorcom informacje o tym, jak ważna jest ciągłość w nauczaniu historii narodowej[86]. Skutecznym sposobem obchodzenia cenzury okazało się dla dzieł o wymowie patriotycznej przytaczanie w opisach bibliograficznych części tytułu zamiast całości, np. w przypadku pracy Lucjana Tatomira *Skarbniczka dziejów i rzeczy polskich* Karłowicz podał jedynie tytuł pierwszej części *Geografia fizyczna Polska*[87]. Innym pomysłowym posunięciem było

[85] J. Karłowicz, *Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży*, Wilno 1881, s. 7.

[86] A. Gomóła, M. Rygielska, *Poradnik dla osób, wybierających książki dla dzieci i młodzieży. O pewnych aspektach pedagogicznej działalności Jana Karłowicza*, Laboratorium Kultury [online], t. 4: 2015, s. 114 [dostęp 20 XII 2016]. Dostępny w World Wide Web: http://www.laboratoriumkultury.us.edu.pl/pdf/LK-2015-4_gomola_rygielska.pdf.

[87] Ibidem, s. 118.

umieszczanie klasycznych dzieł historycznych w działach poświęconych nauce języków starożytnych. Chwyty zastosowane przez autora sprawiają, że dopiero wnikliwa lektura całości *Poradnika*, schematu jego konstrukcji, ujawnia dominację dzieł historycznych, w tym dziejów ojczystych w spisie[88]. Zapewne Karłowicz liczył na erudycję polskiego odbiorcy oraz jego znajomość reguł odczytywania „zaszyfrowanych" zapisów bibliograficznych, a jednocześnie zakładał, że cenzorzy – często Rosjanie – nie znają dostatecznie tradycji i dorobku piśmiennictwa polskiego. Cenzura warszawska dała się zwieść wybiegom zastosowanym przez Karłowicza. Nie dopatrzyła się w treści dzieła nic zakazanego i zezwoliła na druk *Poradnika*.

Istotną rolę w systemie cenzuralnym zaboru rosyjskiego pełniła cenzura zewnętrzna, której podlegały publikacje importowane, będąc, obok cenzury wewnętrznej, jednym z dwóch jego podstawowych segmentów. Cenzura zagraniczna funkcjonowała według nieco odmiennych zasadach niż cenzura wewnętrzna. Wydział zagraniczny Warszawskiego Komitetu Cenzury (podobnie jak innych terytorialnych) ściśle współpracował z Komitetem Cenzury Zagranicznej w Petersburgu. Książki wydane za granicą poddawane były ściślejszej kontroli niż druki krajowe[89]. Na podstawie raportów i wniosków terytorialnych komitetów cenzury Komitet petersburski podejmował decyzje – obowiązujące w całym Cesarstwie – o objęciu niektórych książek zakazem rozpowszechniania.

Cenzura carska bardzo podejrzliwie traktowała publikacje w języku polskim wydane poza granicami Królestwa Polskiego. Druki emigracyjne bardzo często otrzymywały ocenę negatywną i kwalifikację książek zakazanych lub były dopuszczane warunkowo, po wprowadzeniu stosownych zmian. Nośnikiem „polskiej propagandy politycznej" siłą rzeczy były także opracowania bibliograficzne rejestrujące polski dorobek piśmienniczy. Wydawnictwa bibliograficzne z reguły otrzymywały ocenę pozytywną i kwalifikację książek dopuszczonych do obiegu w całości[90]. Tak też było z *Bibliografią polską* K. Estreichera za wyjątkiem trzynastego feralnego tomu. W latach 1893–1894 rosyjska cenzura w wychodzącym wówczas tomie nakazała w trzech miejsca wprowadzić poprawki[91]. Ingerencje cenzury zmierzały głównie w kierunku wyeliminowania treści dotyczących aktów przemocy Rosjan wobec Polaków na tle religijnym i politycznym. Po pierwsze, cenzor warszawski zażądał skreślenia dwóch publikacje księdza Adama F. Birkowskiego: *Exorbitancye Ruskie, z Grekow odszczepieńców …* (1622) i *Głos krwie E. Jozaphata Kunczewicza* (1629); pierwszą prawdopodobnie z powodu adnotacji, w której jest mowa o „gwałtach, jakich dopuszczali się dyzunici od r. 1600, mordując zwolenników unii"[92]. Po wtóre, usunięcia informacji przy nazwisku Andrzeja

[88] Ibidem, s. 119.

[89] P. Szreter, *Import wydawnictw zakordonowych w latach 1897–1914 w świetle danych cenzury rosyjskiej*, [w:] *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa*, red. J. Kostecki, t. 3, Warszawa 1991, s. 213.

[90] Pozwolenie na rozpowszechnianie uzyskały, obok *Bibliografii polskiej* K. Estreichera, *Bibliografia historii polskiej* L. Finkla, *Bibliografia Filologii Klasycznej i Literatury Humanistycznej w Polsce (1894–1895)* W. Hahna (Lwów 1896), *Bibliografia Pedagogiczna Polska za rok 1883* S. Parasiewicza (Lwów 1894) i *Bibliografia prawnicza obejmująca dzieła z dziedziny prawa, ekonomii, statystyki i nauk społecznych z ostatnich lat dwunastu (1878–1889)* S. Botwińskiego (Lwów 1890). Zob. J. Kostecki, M. Rowicka, *Granice wolności słowa w zaborze rosyjskim latach 1865–1904. Wykaz publikacji polskojęzycznych zakwestionowanych oraz dopuszczonych do biegu przez carską cenzurę zagraniczną*, t. 1–3, Warszawa 2006.

[91] K. Świerkowski, *Karol Estreicher a cenzura rosyjska,* Silva Rerum, t. 3: 1927, z. 10, s. 156–157.

[92] Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 13, Kraków 1894, s. 141.

Boboli, mówiących o jego męczeńskiej śmierci zadanej przez Kozaków oraz staraniach o jego beatyfikację[93]. I po trzecie, wykreślenia niektórych zdań w adnotacji do książki *Relatiae powszechna, abo nowiny pospolite przez Jana Bolera Benesiusa* (Kraków 1609); przypisek dotyczył Mikołaja Oleśnickiego (1558–1629)[94], który po zabójstwie Dymitra Samozwańca został uwięziony w Rosji, a z którym wcześniej toczył rokowania w Moskwie w sprawie przymierza i unii[95]. Na podstawie przeprowadzonych badań K. Świerkowski ustalił, że dwa pierwsze nakazy cenzury warszawskiej nie zostały uwzględnione[96]. „Natomiast dla trzeciego wypadku – jak pisał – spotkałem kilka razy specjalną kartę (s. 291–2), przedrukowaną ze względu na cenzurę rosyjską. Na karcie tej rzuca się w oczy biała plama u dołu drugiej kolumny s. 292. Jest to skutek kilku opuszczeń. […] Wobec tego, że przy przedrukowaniu karty nie zrobiono żadnych przeróbek, łatwo wykazać różnicę obu tekstów".

W spisie wydawnictw niedopuszczonych do obiegu znalazła się *Bibliografia wydawnictw ludowych 1848–1894* Olgierda Nilczyńskiego, wydana anonimowo w 1894 r. nakładem Koła Artystyczno-Literackiego we Lwowie. Była ona pokłosiem Wystawy Krajowej zorganizowanej we Lwowie w 1894 r., na której urządzono ekspozycję ilustrującą osiągnięcia na polu oświaty ludowej. *Bibliografia* była pierwszą próbę zgromadzenia i usystematyzowania wydawnictw ludowych, wydanych od czasów Wiosny Ludów na ziemiach dawnej Rzeczpospolitej. Rejestrowała publikacje z zakresu m.in. religii, pedagogiki, historii rolnictwa, a także powieści, czasopisma, kalendarze i bibliografie.

Niedopuszczenie na rynek *Bibliografii* było wynikiem wyjątkowo restrykcyjnego traktowania przez cenzurę publikacji dla ludu[97]. Ze względu na dążenie cenzury do zahamowania procesu demokratyzacji czytelnictwa, praktycznie zakazano importu „książek dla ludu"[98]. W ten sposób starano się zapobiec, m.in. politycznemu „uświadomieniu" chłopów, rozbudzeniu sceptycyzmu religijnego, upowszechnianiu krytycyzmu wobec obowiązującego prawa i władzy. Cenzura carska, wspomagająca proces rusyfikacji, nie dopuszczała do obiegu treści wyrażających dążenie do podtrzymania narodowości polskiej[99].

---

[93] „Priester der Gesellschaft Jesu, welcher im Jahr 1657, den 16. Maij von denen irrglaubigen Cosacken, au Janow in Lithauen, des catholischen Glaubens wegen, grausamlich, ist umgebracht worden, ausgezogen aus dem gerichtlichen Process, welcher vor Ihro Päbstlichen Heiligkeit, und Sacra Congregatione Rittum, wegen dessen Seeligsprechung annoch eyferig geführt, und fortgesetzet wird" . K. Estreicher, op. cit., s. 182.

[94] Zob. A. Witusik, *Żywot i sprawy Mikołaja Oleśnickiego*, Mówią Wieki, 1978, nr 6.

[95] A oto pełny tekst tych zdań adnotacji, których dotknęło pióro cenzora; części nakazane do usunięcia ujęte są w klamry „… Mówi, że Oleśnicki był zatrzymany w stołecznym mieście moskiewskiem [a jako cnotliwy syn korony z tamtąd chciał się wynieść, jednak dla złości onego narodu, otrzymać tego nie mógł] … W dedykacji Seb. Lubomirskiemu części III, powiada, że gdy był z M. Oleśnickim w Moskwie, wolny od zabaw kapłańskich nie mogąc służyć zbawieniu [tamtego narodu, dla tyraństwa Cara Szujskiego.] te książki przełożył. Potem gdy za staraniem Króla J.M. [i postrachem żołnierstwa polskiego, którzy na trzeci rok więzienia naszego po pod stołeczne miasto moskiewskie przybyli], wybawieni prosili o druk tej książki … Dedykując Mniszkowi księgę 5-tą znowu powiada o ich wspólnej niewoli [i więzieniu, o widzeniu orła dwoistego strąconego przez inne orły etc.] Cyt. za K. Świerkowski, op. cit., s. 156.

[96] K. Świerkowski, op. cit., s. 156.

[97] A. Więk, *Krakowskie publikacje zakwestionowane przez cenzurę carską w latach 1865–1904*, Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia, vol. 9: 2011, s. 234.

[98] P. Szreter, op. cit., s. 258.

[99] Ibidem.

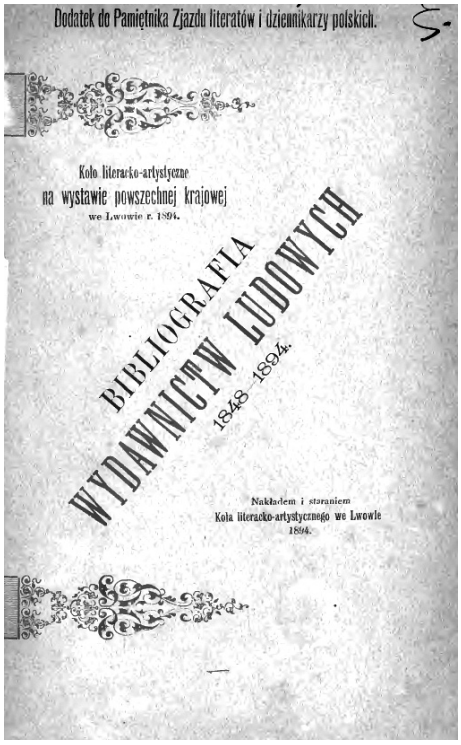
Dodatek do Pamiętnika Zjazdu literatów i dziennikarzy polskich.

Koło literacko-artystyczne
na wystawie powszechnej krajowej
we Lwowie r. 1894.

BIBLIOGRAFIA
WYDAWNICTW LUDOWYCH
1848–1894.

Nakładem i staraniem
Koła literacko-artystycznego we Lwowie
1894.

Ilustracja 4. Karta tytułowa *Bibliografii wydawnictw ludowych* (1894)

W okresie zaborów twórcy prac bibliograficznych musieli poważnie liczyć się z ingerencjami cenzora i zakazem prezentacji swej twórczości szerszemu ogółowi. Ciągłe utarczki z cenzurą, kamuflowanie między wierszami prawdziwych treści, blokowanie wydawania dzieł bibliograficznych należały do dość częstych zjawisk. Nieustanne liczenie się z ograniczeniami cenzuralnymi wywoływało u piszących poczucie rozdźwięku pomiędzy zamierzeniami twórczymi a możliwościami realizacji. Godzili się na ustępstwa i wprowadzenie zmian w tekście za cenę opublikowania dzieła. Ich twórczość była okaleczana w zarodku, a stopień jej deformacji zależał w dużej mierze od aktualnej sytuacji politycznej, a także od osoby cenzora. Choć walka z cenzurą była bardzo trudna, to jednak nie niemożliwa. Twórcy prac bibliograficznych stosowali rozmaite fortele i wybiegi dla ominięcia zakazów, które często uszły uwadze cenzorów.

Bibliografia

Aleksiewicz, Anna. 1975. „Cenzura w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji zachodniej w pierwszej połowie XIX wieku”. *Roczniki Biblioteczne* 19(1–2): 39–58.

Armon, Witold. 1978. „Niezabitowski Kajetan”. W *Polski Słownik Biograficzny*. t. 23, red. E. Roztworowski, 100. Wrocław: Wydaw. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Bajor, Agnieszka. 2001. „Bibliografia – narzędzie nauki i polityki. (Na przykładzie Śląska)". W *Śląsk literacki,* red. M. Kisiel i B. Morcinek-Cudak, 45–64. Katowice: Pallas Silesia.

Benedyktowicz, Witold. 1964. „Hipolit Skimborowicz – dziennikarz – bibliograf – bibliotekarz". *Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego* 5(1): 44–54.

Bocheński, Adam. 1968. „Z dziejów polskiej bibliografii lekarskiej". *Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej* 17(7/8): 553–567.

Cybulski, Radosław. 1972. „Józef Zawadzki – księgarz, drukarz, wydawca". Wrocław: Ossolineum.

Czarnecki, Jerzy. 1932. „Rzut oka na historię książki wileńskiej". *Przegląd Biblioteczny* 6(1/2): 1–41.

Dybiec, Julian. 1970. *Michał Wiszniewski. Życie i twórczość*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Dziewulski, Stefan. 1920. *Polska myśl ekonomiczna na Wszechnicy Wileńskiej*. Warszawa: Drukarnia Jan Colty.

Fajnhauz, Dawid. 1961. „Nieznane listy Zygmunta Sierakowskiego". *Przegląd Historyczny* 52(4): 751–758.

Gomółka, Agnieszka i Małgorzata, Rygielska. 2015. „Poradnik dla osób, wybierających książki dla dzieci i młodzieży. O pewnych aspektach pedagogicznej działalności Jana Karłowicza". *Laboratorium Kultury* 4: 89–132 [online], [dostęp 20.12.2016]. Dostępny w World Wide Web: http://www.laboratoriumkultury.us.edu.pl/pdf/LK_2015.pdf.

Gutkowski, Tadeusz. 1914. *Cenzura w Wolnym Mieście Krakowie 1832–1846.* Kraków: Nakładem Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa.

Jocher, Adam B. 1857. *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*. t. 3. Wilno: nakł. Adam Zawadzki.

Karłowicz, Jan. 1891. *Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży.* Wilno: Druk J. Blumowicza.

Kapuścik, Janusz. 1979. *Mecenas i uczony. J. M. Ossoliński i jego działalność historycznoliteracka*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Kapuścik, Janusz. 1985. *W. A. Maciejowski i jego „Piśmiennictwo polskie". Między bibliografią a historią literatury*. Warszawa: Książka i Wiedza.

Kieniewicz, Stefan. 1990. *Joachim Lelewel*. Warszawa: Książka i Wiedza.

Korpała, Józef. 1969. *Dzieje bibliografii w Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.

Korpała, Józef. 1980. *Karol Estreicher [st.] twórca „Bibliografii polskiej"*. Wrocław: Zakład Narodowym im. Ossolińskich.

Kostecki, Janusz i Małgorzata, Rowicka. 2006. *Granice wolności słowa w zaborze rosyjskim latach 1865–1904. Wykaz publikacji polskojęzycznych zakwestionowanych oraz dopuszczonych do biegu przez carską cenzurę zagraniczną.* 1–3. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Lelewel, Joachim. 1823–1826. *Bibliograficznych ksiąg dwoje*. t. 1–2. Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego.

Łapiński, Henryk. 1973. *U początków działalności wydawniczej Ossolineum 1817–1834*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Matczuk, Alicja. 2014. *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych. Historia i metodyka*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

[Nilczyński Olgierd]. 1894. *Bibliografia wydawnictw ludowych 1848–1894*. Lwów: Koło Lit.-Art.

Nowak, Adam. 2011. „Bibliografia a polityka". W *Bibliologia polityczna*, red. D. Kuźmina, 423–438. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich.

Nowodworski, Witold. 1959. *„Bibliograficznych ksiąg dwoje" Joachima Lelewela. Studium historyczno-bibliograficzne na tle epoki*. Wrocław: Ossolineum.

Mucha, Bogusław. 1994. *Dzieje cenzury w Rosji*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Ossoliński, Józef Maksymilian. 1852. *Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej, o pisarzach polskich także postronnych, którzy w Polsce albo o Polsce pisali oraz o ich dziełach*. t. 4. wyd. A. Bielowski. Lwów: Druk Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Ostaszewski-Barański, Kazimierz. 1912. „Z dziejów cenzury". W *Stulecie „Gazety Lwowskiej" 1811–1911.* 2(4), red. W. Bruchnalski, 73–87. Lwów: Nakład Redakcji Gazety Lwowskiej.

Pieczątkowski, Feliks. 1972. „Friedlein Rudolf Fryderyk". W *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, 235. Warszawa: PWN.

Ramlau-Klekowska, Krystyna. 1963. „Bibliografia zalecająca". W *Metodyka bibliograficzna. Poradnik dla autorów bibliografii specjalnych,* red. H. Hleb-Koszańska, M. Dembowska i H. Sawoniak, 265–290. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Ramotowska, Franciszka. 1992. „Sto lat 'cenzury rządowej' pod zaborem rosyjskim (1815–1915) – podstawy normatywne, instrumenty wykonawcze". W *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne.* t. 1, red. J. Kostecki i A. Brodzk, 112–174. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Rogala, Jan. 1972. „Skimborowicz Hipolit". W: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Triechel, 825. Warszawa: PWN.

Rowicka, Małgorzata. 2006. „Piśmiennictwo w systemie carskiej cenzury prewencyjnej w okresie popowstaniowym". W *Ludzie i książki*. *Studia historyczne*, red. J. Kostecki, 233–269. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Sadowska, Jadwiga. 2010. „Bibliografia i polityka w Polsce w latach 1946–1990". W *Niewygodne dla władzy. Ograniczenia wolności słowa na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, red. D. Degen i J. Gzella, 255–273. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.

Schnür-Pepłowski, Stanisław. 1896. *Obrazy z przeszłości Galicji i Lwowa (1772–1858)*. cz. 2. Lwów: Księgarnia Gubrynowicza i Szmidta.

Siarczyński, Franciszek. 1968. *Dziennik czynności urzędowych Księgozbioru Narodowego imienia Ossolińskich we Lwowie*. Do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył Z. Rzepa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Siarczyński, Franciszek. 1828. *Obraz wieku panowania Zygmunta III., króla polskiego i szwedzkiego, czyli obraz stanu, narodu i kraju wystawiający: Religią,*

obyczaje, nauki, prawa i prawodawstwo, swobody szlachty, obieralność królów, swawolę możnowładzców, czyny duchowieństwa, stan wojska, handlu, rolnictwa, rzemiosł, pobory, monetę : ludzi znamienitych w obywatelstwie i rycerstwie, w naukach i sztukach, związki z państwami obcemi, przymioty i dzieje osobiste króla i jego rodziny. 1-2. Lwów: [s.n.].

Słodkowska, Elżbieta. 1991. „Informacja o bieżącej produkcji wydawniczej w Polsce na początku XIX w. (do 1830)". W *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa.* t. 3, red. J. Kostecki, 5–22. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Suligowski, Adolf. 1931. *Józef Szeliga Bieliński jego działalność i prace.* Warszawa: Skł. gł. w Księgarni M. Arcta.

Szyndler, Bartłomiej. 1993. *Dzieje cenzury w Polsce*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza.

Szreter, Piotr. 1991. „Import wydawnictw zakordonowych w latach 1897––1914 w świetle danych cenzury rosyjskiej". W *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa*. t. 3, red. J. Kostecki, 182–212. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Świerkowski, Ksawery. 1927. „Karol Estreicher a cenzura rosyjska". *Silva Rerum* 3 (10): 156–157.

Treichel, Irena.1955. „Niewydany tom trzeci 'Bibliograficznych ksiąg dwojga' Joachima Lelewela". *Przegląd Biblioteczny* 23(2): 145–147.

Tyrowicz, Marian. 1979. *Prasa Galicji i Rzeczpospolitej Krakowskiej 1772––1850. Studia porównawcze*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Więk, Aleksandra. 2011. „Krakowskie publikacje zakwestionowane przez cenzurę carską w latach 1865–1904". *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia* 9: 219–237.

Zalewski, Antoni. 1916. „Cenzura warszawska przed Jankuliem i za Jankulia". *Tygodnik Ilustrowany*, Czerwiec 10.

Zdanowicz, Anna. 2008. „Unormować czytanie. O poradnikach lekturowych przełomu XIX i XX wieku". W *Komunikowanie i komunikacja na ziemiach polskich w latach 1795–1918*, red. K. Stępnik, M. Rajewski, 239–250. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Znajomski, Artur. 2007. „Bariery polityczne w bibliografiach polskich po II wojnie światowej i ich przełamywanie". W *Książka ponad podziałam*, red. A. Krawczyk, 113–126. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Żbikowska-Migoń, Anna. 1977. *Książka naukowa w kulturze polskiego Oświecenia*. Wrocław: PWN.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 22 IV 2017
Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Alicja Matczuk

Maria Curie-Sklodowska University. Institute of Information Science and Library
e-mail: alicjamatczuk@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7225-3996

Dr hab. Alicja Matczuk works in the Institute of Scientific Information and Library Science in Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. Her research interests focus on bibliographic culture in the Polish academic entourage in the 19th and 20th centuries, issues connected with the bibliography of fields of science and regions (history, theory, methodology). Her most important publications include: *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych. Historia i metodyka.* (Lublin 2015), *Rozwój metodyczny polskich bibliografii historycznych regionalnych* (Lublin 1994), *Bibliografia specjalna. Historia i zakres pojęcia.* W: *Bibliografia; teoria, praktyka, dydaktyka.* ed. J. Woźniak-Kasperek and M. Ochmański (Warszawa 2009), *Bibliografia publikacji pracowników Zakładu Nauk Pomocniczych Historii i Bibliotekoznawstwa UMCS i wykazu prac habilitacyjnych, doktorskich i magisterskich wykonanych w latach 1977–2003* (Lublin 2007), *Bibliografia wydawnictw Towarzystwa Przyjaciół Janowca oraz zawartości 'Notatnika Janowieckiego" za lata 1996–2016.* (Janowiec 2016), *Bibliografia publikacji pracowników Państwowego Muzeum na Majdanku.* Co-author Tomasz Kranz (Lublin 2004), *Bibliografia miasta Stalowej Woli za lata 1989–2012.* Co-author. Bernadeta Burdza (Stalowa Wola 2012).

The struggle of bibliographers with censorship during the times of the partitions of Poland

Key words: bibliography – censorship in the 19th century, bibliography – history of the 19th century

Summary. During the period of the partitions of Poland, bibliographic studies, like all writings, were censored with the aim of preventing the distribution of any patriotic and pro-independence texts. Censorship referred to individual words, sentences and texts. Among the publishers who had trouble with censorship officials were Franciszek Siarczyński, the publisher of the fourth volume of *Wiadomości historyczno-krytyczne* by Józef Maksymilian Ossoliński; Michał Wiszniewski, the author of *Historia Literatury Polskiej*; Adam Benedykt Jocher, the author of *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce*. Joachim Lelewel, who for a short time worked as a censor, fell victim of censorship himself – the second volume of his book *Bibliograficznych ksiąg dwoje* was close to be prohibited from print. *Bibliografia wydawnictw ludowych*, published in Lviv, received a negative opinion and was classified as a prohibited book by the tsar's censorship. The authors of bibliographic works were familiar with the proceedings of censorship, which is why they tried to avoid phrases and terms which were currently prohibited. They also employed a variety of tricks to get round the bans and cheat censors.

Alicja Matczuk
Maria-Curie-Skłodowska-Universität. Institut für Informations- und Buchwissenschaft
e-mail: alicjamatczuk@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7225-3996

Dr. habil. Alicja Matczuk ist wissenschaftliche Mitarbeiterin des Instituts für Wissenschaftliche Information und Bibliologie der Maria-Curie-Skłodowska-Universität in Lublin. Im Mittelpunkt ihrer Forschung stehen die Fragen der bibliografischen Kultur im polnischen wissenschaftlichen Milieu des 19. und 20. Jahrhunderts, der Fach- und Regionalbibliografie (Geschichte, Theorie, Methodik). Die wichtigsten Veröffentlichungen: *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych. Historia i metodyka* [*Die polnischen Bibliografien der Geistes- und Sozialwissenschaften. Geschichte und Methodik*] (Lublin 2015), *Rozwój metodyczny polskich bibliografii historycznych regionalnych* [*Die methodische Entwicklung der polnischen historischen Regionalbibliografien*] (Lublin 1994), *Bibliografia specjalna. Historia i zakres pojęcia* [*Sonderbibliografie. Die Geschichte und der Begriffsumfang*]. In: *Bibliografia; teoria, praktyka, dydaktyka* [*Bibliografie, Theorie, Praktik, Didaktik*]. Hg. J. Woźniak-Kasperek und M. Ochmański (Warszawa 2009), *Bibliografia publikacji pracowników Zakładu Nauk Pomocniczych Historii i Bibliotekoznawstwa UMCS i wykazu prac habilitacyjnych, doktorskich i magisterskich wykonanych w latach 1977–2003* [*Die Bibliografie der Veröffentlichungen von Mitarbeitern der Abteilung für Hilfswissenschaften der Geschichte und Buchkunde der Maria-Curie-Skłodowska-Universität in Lublin und des Verzeichnisses der Habilitationsschriften, Dissertationen und Magisterarbeiten aus den Jahren 1977–2003*] (Lublin 2007), *Bibliografia wydawnictw Towarzystwa Przyjaciół Janowca oraz zawartości 'Notatnika Janowieckiego' za lata 1996–2016* [*Die Bibliografie der Veröffentlichungen von der Gesellschaft der Freunde von Janowiec sowie der Inhalte von ‚Notatnik Janowiecki' 1996–2016*] (Janowiec 2016), *Bibliografia publikacji pracowników Państwowego Muzeum na Majdanku* [*Die Bibliografie der Veröffentlichungen der Mitarbeiter des Staatsmuseums in Majdanek*]. Zusammen mit Tomasz Kranz (Lublin 2004), *Bibliografia miasta Stalowej Woli za lata 1989–2012* [*Die Bibliografie der Stadt Stalowa Wola 1989–2012*]. Zusammen mit Bernadeta Burdzy (Stalowa Wola 2012).

Die Gefechte der Bibliografen mit der Zensur während der Besatzung Polens

Stichworte: Bibliografie – Zensur im 19. Jahrhundert, Bibliografie – Geschichte im 20. Jahrhundert

Zusammenfassung. Während der Besatzung Polens wurden die bibliografischen Bearbeitungen, ähnlich wie alle anderen Druckschriften, der Zensur unterworfen, die die Verbreitung aller Art von patriotischen und unabhängigkeitsbezogenen Inhalte untersagen wollte. Die Zensur griff in den Inhalt nicht nur der fachübergreifenden bibliografischen Werke ein. Dies bezog sich sowohl auf die einzelnen Wörter, Sätze als auch auf die gesamten Werke. Die Schwierigkeiten mit den Zensoren hatte Franciszek Siarczyński, der Herausgeber des vierten Bandes von *Wiadomości historyczno-krytyczne* [*Historisch-kritische Berichte*] *von* Józef Maksymilian Ossoliński, Michał Wiszniewski, der Autor von *Historia literatury polskiej*

[*Die Geschichte der polnischen Literatur*], Adam Benedykt Jocher, der Autor von *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce* [*Das bibliografisch-historische Bild der Literatur und der Wissenschaften in Polen*]. Joachim Lelewel, der für eine kurze Zeit die Zensorfunktion erfüllte, wurde bald selbst zum Opfer davon und erhielt beinahe das Druckverbot für seinen zweiten Band von *Bibliograficznych ksiąg dwoje* [*Zwei bibliografische Bücher*]. Die in Lemberg herausgegebene Bibliografie der Volksveröffentlichungen *Bibliografia wydawnictw ludowych* wurde von der zaristischen Zensur negativ bewertet und seitdem als verbotenes Buch betrachtet. Die Autoren der bibliografischen Werke waren mit dem Aufgabenbereich der Zensur vertraut, daher bemühten sie sich, die derzeit verbotenen Ausdrücke und Wendungen zu vermeiden. Sie bedienten sich auch verschiedener Tricks, um die Verbote umzugehen, und die Zensoren ließen sich betrügen.